2 ман. 50 гэп.

494.362(
АЧО

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 3

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ"

Баку — 1960

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Үчүнҹү бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ

журналына әлавә

Бакы — 1960

494.362(0
А40

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

74982
3284

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

Үчүнчү (27-чи) бурахылыш

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
ҮМУМИ КИТАБХАНАСЫ

«Азәрбајчан мәктәби»

журналына әлавә

Бакы—1960

Рүстәм ҺҮСЕЈНОВ.

V—VII СИНИФЛӘРДӘ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ТӘРБИЈӘСИ ҺАГГЫНДА

Шакирдләри вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијәләндирмәк үчүн, бәдии әдәбијјат әвәзсиз васитәләрдән бири, бәлкә биринчисидир. Мүәллим бу мәгсәдлә әдәби гираәт вә әдәбијјат дәрсләриндән чох кениш истифадә етмәк имканына маликдир. Чүнки, дүнјада ән габагчыл, ән мүтәрәгги әдәбијјат олан совет әдәбијјатынын үзви һиссәси — Азәрбајчан әдәбијјаты, ганына, илијинә гәдәр вәтәнпәрвәрлик мотивләри илә долудур. Совет әдәбијјатымыз вәтәнпәрвәрлик идејасыны даһа парлаг бир сурәтдә ифадә едир. Коммунизмин тәнтәнәси уғрунда мүбаризә, јолларымызы ишыгландырыр, гуруб-јарадан халгымызы бөјүк әмәлләрә сәсләјир. Сосиализм реализми принсипләри әсасында јаранмыш әдәбијјатымыз, халга гәһрәманлыгла хидмәт етмәк, әмәк вә мүдафиә саһәсиндә бөјүк фәдакарлыг көстәрмәк кими ән нәчиб инсани кејфијјәтләри өзүндә тәчәссүм етдирир.

☆

Совет адамларыны, хүсусилә кәнчләри вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијәләндирмәк үчүн, бизим шифаһи халг әдәбијјатымыз, дүнјада шөһрәт газанмыш классик әдәби ирсимиз, мүасир совет јазычыларынын ајры-ајры әсәрләри бол-бол материал верир. Республикамызын габагчыл мүәллимләри гираәт вә әдәбијјат дәрсләриндә бу битиб-түкәнмәз сөз хәзинәсиндән јетишмәкдә олан кәнч нәслин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси үчүн бачарыгла истифадә едирләр.

Бакы шәһәриндәки 31 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими Ә. Һејдәрли һәлә V синифдә шифаһи халг әдәбијјатыны вә онун ајры-ајры нөвләрини кечәркән гәһрәманлыг, фәдакарлыг һиссләри илә долу «Короғлу» дастанындан, бајатылардан, аталар сөзләриндән тә'сирли мисаллар кәтирир.

Ашыг, вәтән јахшыдыр,
Көјнәк кәтан јахшыдыр.
Гүрбәт чәннәт олса да,
Јенә вәтән јахшыдыр.

Мүәллим һәмин бајатыны еләә синифдәчә бүтүн шакирдләр тәрәфиндән јахшы әзбәрләнмәсинә вә дәриндән мәнимсәнилмәсинә наил олдугдан сонра, дәрси јекунлашдырараг, дејир ки, бабаларымыз доғма вәтәнә олан сонсуз мәһәббәтләрини шифаһи әдәбијјатда тә'сирли сөзләрлә ифадә етмиш, вәтәни һәр шејдән, һәр чүр инсани не'мәтләрдән јүксәк вә мүгәддәс тутмушлар. Шифаһи әдәбијјатын һәчмчә ән кичик нөву олан аталар сөзләриндә дә вәтән мәһәббәти мотивләри чох гүввәтлидир. («Кәзмәјә гәриб өлкә, өлмәјә вәтән јахшы»). Шифаһи халг әдәбијјатында хүсусилә гүрбәт изтираблары ифадә олунан заман вәтәнин бөјүклүјү вә мүгәддәслији даһа јахшы, даһа ајдын чанландырылыр.

Бунунла белә гејд етмәк лазымдыр ки, јалныз мәзмунунда вәтән сөзү олан ше'рләрлә шакирдләрә дә вәтәнпәрвәрлик тәрбијә етмәк кифајәт дејилдир. Нә М. Фүзулинин «Едәмән тәрк, Фүзули, сәри кујин јарын, Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним»и, нә А. Сәһһәтин «Вәтәнин севмәјән инсан олмаз, олса ол шәхсдә вичдан олмаз» мисралары мүәллимә бу саһәдә кифајәтләндиричи материал вермир. Вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин анчаг белә әдәби парчаларла мәһдудлашдырылмасы јанлыш фикирдир.

Шакирдләри өз вәтәнләрини даһа дәрин бир мәһәббәтлә севә билмәләри үчүн кечмиш дүнјанын зүлмәт долу һәјатыны, халгын зүлм вә изтирабдан ибарәт олан күзәраныны дә билмәләри лазымдыр. Бөјүк рус јазычысы М. Горкинин дедији кими, охучуларда гаранлыг кечмишимизә нифрәт һисси олмалыдыр ки, онлар бу күнкү варлығымызы даһа дәриндән баша дүшсүнләр, гавраја билсинләр. Әдәби гираәт вә әдәбијјат дәрсләриндә бу, мүәллимин әсас вәзифәләриндән бири олмалыдыр.

Әдәби гираәт вә әдәбијјат програмында кечмиш дүнјанын гаранлыгларыны, халгымызын дучар олдуғу әзаб вә изтираблары, азадлыг вә сәадәт уғрундакы мүбаризә вә дөјүшләрини әкс етдирән чохлу әдәби парчалар вардыр. М. П. Вагифин «Бајрам олду», Ә. Сабирин «Әкинчи», «Охутмурам, әл чәкин», А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди», Т. Ш. Симурғун «Гајчы», С. Рүстәмин «Чапајев» әсәрләри (V синиф); С. С. Ахундовун «Ғарача гыз»ы, Ә. Сабирин «Бакы фәһләләринә» ше'ри, Һ. Меһдинин «Одлу гылынч һекајәси» вә с. кими әдәби

парчалар бу чәһәтдән хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Габагчыл мүәллимләр һәмин әдәби парчалардан шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси үчүн истифадә етмәјә хүсуси фикир верирләр. Бакы шәһәриндәки 25 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ш. Чәбрајылова Вагифин «Бајрам олду» ше'рини өјрәдәркән ашағыдакы чәһәтләрә хүсуси диггәт јетирир. О, шаирин дөврүнү, һәјатыны чох јығчам бир шәкилдә, ајдын дилдә шакирдләрә изаһ етдикдән сонра әсәрин охунмасына кечир. Мүәллим ше'рин мәфкурәви тәһлилини әтрафлы шәкилдә апарыр, әсәрин ичтимаи тәһлилинә дә хүсуси фикир верир.

Бајрам олду һеч билмирәм нејләјим,
Бизим евдә долу чувал да јохдур.
Дүјү илә јағ һамы чохдан түкәнмиш,
Әт һеч әлә дүшмәз, мотал да јохдур.

Мүәллим «евдә долу чувал», «дүјү, јағ», «әт» тапа билмәјән инсанларын һәјатыны әкс етдирән бу ше'рин ајры-ајры бәдии деталларына, һәр мисрадакы ичтимаи мә'наја шакирдләрин диггәтини чәлб едир. Шаирин ајры-ајры ејһамларыны онлара изаһ едир. Мүәллим шакирдләри баша салыр ки, шаир «Бир сөз десәм, дәхи гојмазлар кәндә, халг батыб ноғула, шәкәрә, гәндә» сөзләри илә заманәсинин варлы адамларыны нәзәрдә тутур. Бурада халг мәфһуму мүстәгим мә'нада ишләдилмәмишдир.

«Бајрам олду» ше'ринин тәдрисинә сәрф едилән дәрс ашағыдакы суалларла јекунлашдырылыр:

1. М. П. Вагиф «Бајрам олду» ше'рини јарадычылығынын һансы дөврүндә јазмышдыр?
2. О, ше'рдә халгын күзәраныны нечә тәсвир етмишдир?
3. «Халг батыб ноғула...» мисраларында кимләри нәзәрдә тутмушдур?
4. Кечмишдә зәһмәткешләрин һәјат вә күзәраны нечә олмушдур?

Вәтәнимизин ағыр кечмиши, зәһмәт чәкән инсанын башына һәр күн кәлән мүсибәтин дәһшәти А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндә марағлы тәрздә верилмишдир.

Кировабад шәһәриндәки 3 нөмрәли фәһлә-кәнчләр нөвбә мәктәбинин мүәллими С. Сејидов бу һекајәнин тәһлили заманы Гурбан сурәти үзәриндә әтрафлы дурур. Мүәллим шакирдләринә изаһ едир ки, Гурбан доғма јурду Чәнуби Азәрбајчандан Бакыја кәлмиш бир јохсул кәндлидир. Ону «гүрбәт елә» кәтирән ағыр еһтијачдыр. Гурбан доғма вәтәниндә әзиз балаларыны, арвадыны гојуб кәлмиш, онлара бир гарын чөрәк газанмаг үчүн һәјатыны тәһлүкәјә атмышдыр.

Мүәллим «Мәктуб јетишмәди» һекајәсинин тәһлилини баша чатдырандан сонра, шакирдләринә белә бир тапшырыг верир: «Фәһләләрин кечмишдәки вәзијјәти илә Совет Бакысы нефт фәһләләринин һәјаты арасындакы бөјүк фәрг һаггында кичик инша јазын». Мүәллим өз шакирдләринә истигамәт верәркән, гејд едир ки, кечмишдәки фәһлә гурбанларла бу күнкү «нефтчи гурбанлар» арасында бөјүк фәрг вардыр. Сонра мүәллим һәмин фәрги һәјати факт вә мисалларла шакирдләринә изаһ едир вә кәләчәк јазыларына истигамәт верир.

Беләликлә, шакирдләр Гурбан сурәтләри васитәсилә кечмишдә әмәкчи инсанларын мә'руз галдығы мәһрумијјәтләрин конкрет сәһнәләри вә бәдии фактлары илә таныш олурлар.

Әдәбијјат мүәллими мүвафиг әсәрләрин тәдриси илә әлагәдар олараг, кечмишин башга дәһшәтли мәнзәрәләрини дә шакирдләрин көзләриндә чанландырыр. Шакирдләр «Вәтәнимиз кечмишдә вә инди» мәсәләси әтрафында дүшүнәркән, һәмин мөвзуда јазаркән артыг, онларын вәтәнпәрвәрлик һиссләри хүсуси бир еһтирасла аловланыр. Кечмиш дүнјанын «зүлмәт сәлтәнәти илә» јени дүнјамызын сәадәт ишыглары хүсуси бир тәзад кәтирир вә бу кими гүввәтли тәзадлар онларын вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин формалашмасында мүәјјән дәрәчәјә гәдәр тә'сир көстәрир.

Әдәбијјат мүәллими V синифдә С. Рүстәмин «Чапајев» ше'рини тәдрис едәркән, шакирдләрини баша салыр ки, бизим бу күнкү хошбәхтлијимиз вә азадлығымыз һеч дә асан баша кәлмәмишдир. Бу, һәр шејдән әввәл, гүдрәтли партијамызын рәһбәрлији алтында әмәкчи халгын инадлы мүбаризәси, дөјүш вә вурушлары сајәсиндә әлдә едилмишдир. Мүәллим, ше'рин тәдриси үчүн лазым олан мәрһәләләри баша чатдырмагла јанашы шакирдләрин диггәтини китабда ашағыдакы суаллара чәлб едир: 1. Вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманы Чапајев һаггында нә билирсиниз?. 2. Шаир өз гәһрәманы Чапајеви бизә нечә таныдыр? Мүәллим бу суаллар әсасында мүсаһибәјә башлајыр вә Чапајев ше'риндә вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманынын характеристикасыны баша чатдырыр.

Мүәллим шакирдләрини баша салыр ки, халг иши уғрунда гәһрәманлыгла һәлак оланлар өлмәзләр чәркәсинә кечир. Онлар халгын гәлбиндә һәмишәлик олараг јашајырлар. Һаггында ше'р охудуғумуз вә барәсиндә чох ешитдијимиз Чапајев дә белә чәсур вә фәдакар адамлардан бири олмушдур.

Чапајев бу күн арамызда јохдур... Лакин онун шәхсијјәти, мә'налы һәјат јолу һәмишә бизә әзиз, доғма вә нүмунәдир. Мәһз буна көрә дә бу күн һәр бир совет адамы өзүнү Чапајев кими гәһрәманларын чәркәсиндә көрмәји арзулајыр.

Сонра мүәллим шакирдләрини баша салыр ки, халгымыз бу күнкү азадлыг вә сәадәтини Чапајев кими иҹид вә шанлы оғулларынын ганы баһасына әлдә етмишдир. Бу наилијјәтләри горумаг вә сахламаг исә биринчи нөвбәдә кәнч нәслин борҹудур. Онун гәдрини билмәк лазымдыр. Өлкәмиздә «бөјүк вә кичик иш јохдур, бөјүк вә кичик гәһрәманлыг да ола билмәз»; бизим бүтүн бөјүк ишләримиз анҹаг кичик ишләримиздән јараныр. Һәр бир кәнч совет адамы да чалышдығы, ишләдији саһәдә өһдәсинә дүшдүјү вәзифәни шәрәфлә јеринә јетирмәлидир. Гаршысына чыхан вәзифәни бөјүклүјүндән вә кичиклијиндән асылы олмајараг јеринә јетирмәјә чалышмалыдыр. Мәсәлән, сиз Тофиг Һүсејновун чәсур вә гәһрәманчасына һәрәкәтини хатырлајарсыныз. О, дәниздә батмагда олан ушаглары хилас етмәк үчүн, өз нүмунәви мәктәбли вәзифәсини јеринә јетирмәк истәмишдир. Онун чәсур һәрәкәти нә гәдәр мә'налы олмушдур, фәдакарлығы она нә чүр әбәди шөһрәт газандырмышдыр. Онун иши дә мүәјјән дәрәҹәдә өз севимли гәһрәманы олан Чапајевин ишинә бәнзәјир.

Шакирдләри совет вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијәләндирмәк үчүн, ушаг вә кәнчләрин ингилабдан габагкы аҹынаҹаглы һәјатыны тәсвир едән әсәрләрин дә хүсуси әһәмијјәти вардыр. С. С. Ахундовун «Гарача гыз», Т. Ш. Симурғун «Гајчы» һекајәләри бу ҹәһәтдән чох әһәмијјәтлидир.

Мә'лумдур ки, «Гарача гыз» һекајәсиндә әдибин һуманист фикирләри, кечмиш дүнјаны лә'нәтләјән нифрәт һиссләри гүввәтли верилмишдир. Һекајәнин идеја мәзмунуну ачмаг вә ону шакирдләрә дәриндән мәнимсәтмәк үчүн мүәллимдән јахшы һазырлыг вә усталыг тәләб едилир. Бу ҹәһәтдән Күрдәмир шәһәриндәки 1 нөмрәли мәктәбин мүәллими Әли Ибраһимовун иш тәҹрүбәси диггәти чәлб едир. О, ашағыдакы ҹәһәтләри дәрсин тәһлили заманы шакирдләрин нәзәринә даһа габарыг шәкилдә чатдырмаға чалышыр.

...Ахундовун «Гарача гыз» һекајәси ингилабдан габагкы ушагларымызын һәјатындан бәһс едир. Әсәрин гәһрәманы балача Туту, Гарача гыздыр.

Мүәллим Гарача гыз сурәтини дәрин тәһлил едәркән зүлм вә истисмар үзәриндә гурулмуш ҹәмијјәтдә ушагларын ағыр вә дөзүлмәз һәјатыны, онларын мә'руз галдыглары

мәшғәгәтләри шакирдләрин нәзәриндә чанландырыр. Кечмиш дүнјанын бу гаранлыг сәлтәнәтиндә сөнүб мәһв олан ишыглар — гарача гызлар, онларын һәјат јолу шакирдләрин көзү гаршысындан кечәндә, онлар өзләринин нә гәдәр хошбәхт, бәхтәвәр олдугларыны даһа јахшы тәсәввүр едә билирләр. Мүәллим бурада мүгајисә үсулундан истифадә едир. Кечмишлә бу күнү, ингилабдан габаг ушагларын һәјаты илә бәхтәвәр балаларымызын хошбәхт һәјатыны мүгајисә едир. Партија вә һөкумәтимизин ушаглар үчүн јаратдығы көзәл шәраити, ушаглара олан јүксәк гајғыны һәјати фактлар әсасында шакирдләрә баша салыр.

Мүәллим дәрсдә мүсаһибәсинин сонуну ашағыдакы сөзләрлә гуртарыр: «Гарача гыз бу күн бизимлә бир дөврдә јашасајды вахтсыз ачылан чичәк кими боранлы вә фыртыналы бир дүнјанын гурбаны олмазды».

Меһрибан гоча, гајғыкеш инсан олан Пири киши әсәрин бир јериндә белә дејир: «...инди мән Гарача гызын бу зүлм јувасында галмасына разы дејиләм». Мүәллим ушаглары баша салыр ки, Пири кишинин зүлм јувасына нифрәт долу е'тиразына бахмајараг, гарача гызлар дәһшәтли һәјат мәнкәнәсиндә мәһв олуб кедирди.

Әдәби гираәт вә әдәбијјат дәрсләриндә мүгајисә үсулундан лирик пејзажларын тәдриси заманында истифадә етмәк олар. Кәндин тәбии көзәлликләриндән данышаркән онун инсан әли илә јарандығыны, хүсусилә совет адамларынын илан мәләјән чөлләри лаләзара чевирдикләрини, гушгонмаз гајалары Фәрһад кими јарыб, кениш јоллар ачдыгларыны, дәли чајлары истәдикләри кими чиловладыгларыны шакирдләрә анлашыглы бир диллә баша салмаға чалышмалы, совет Вәтәнимизин әвәзсиз көзәлликләринә кәнчләрин гәлбиндә алов-лу мәһәббәт ојатмалыдырлар.

Бу мәгсәдлә әдәби гираәт дәрсләриндә мүгајисә мүәллимә хүсусилә чох көмәк едир. Бакыдакы 31 нөмрәли мәктәбин мүәллими А. Бағырзадә јолдаш VI синифдә «Минкәчевир дастаны»ны кечәркән мәшһур шаиримиз Сәмәд Вурғунун «Рапорт» ше'риндән сечдији тутарлы мисалларла бу күнкү көзәл Минкәчевири, совет адамларынын әли илә әзәмәтлә учалан бу јарашыглы шәһәри кечмишдәки:

«Кирли, јамаглы кәндимиз,
Үклү, алыглы кәндимиз»лә мүгајисә едир.

Вәтәнимизин көзәл мәнзәрәли, сәфалы јерләри чохдур. Вәтәнин көзәлликләри һәмишә јазычылары дүшүндүрмүш, онларын әсәрләриндә өз әксини тапмышдыр. Белә әсәрләр

V—VII синифләрин програмында да чохдур. Низами Кәнчәвинин «Бәрдәнин тә'рифи», А. Сәһһәтин «Јај сәһәри» кими әсәрләри бу гәбилдәндир. Әдәбијјат мүәллимләри көзәл тәбиәт тәсвирләри илә зәнкин олан белә әсәрләрдән кәнчләрин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси үчүн истифадә етмәјә чалышырлар. Лакин унутмаг олмаз ки, белә әсәрләр мүәллимдән бир гәдәр диггәтли олмағы тәләб едир. Нијә? Вәтәнимизин јашыллыглары, дурна көзлү булаглары, кечилмәз мешәләри кечмиш заманларда — ингилабдан әввәл дә олуб, ингилабдан әввәл дә сәһәр ејни тәбии көзәллији илә (А. Сәһһәтин «Јај сәһәри»ндә олдуғу кими) ачылырмыш. Лакин кимин үчүн? Бах, мүәллим дә мәһз бу мәсәләни диггәтлә ајырд етмәји шакирдләрә өјрәдә билмәлидир.

Шакирдләри вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијәләндирмәк үчүн бәдии әдәбијјатда В. И. Ленин вә онун силаһдашларынын сурәтләри бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Халг шаири Рәсул Рзанын «Ленин» поемасы бу чәһәтдән бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир.

Мә'лум олдуғу кими, бу поемада В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәти епик-лирик планда верилмишдир. Шаир Ленинин һәјат вә фәалијјәтини кәнчлик илләриндән башлајараг, вәфатына гәдәр тәсвир вә тәрәннүм етмишдир.

Поеманы шәрти олараг ики јерә бөлмәк олар: әсәрин биринчи һиссәсиндә В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтинин ингилабдан әввәлки, икинчи һиссәсиндә исә ингилабдан сонракы дөврү көстәрилмишдир. В. И. Ленин һәлә вахты илә сосиал-демократларын — коммунистләрин ингилабдан габагкы фәалијјәтини, шәраит вә вәзијјәтини характеризә едәрәк јазмышдыр:

«Биз бәрк әл-әлә вериб, сых бир дәстә һалында учурумлу вә чәтин бир јолла кедирик. Бизи һәр тәрәфдән дүшмәнләр әһатә етмишдир вә биз, демәк олар ки, һәмишә дүшмән атәши алтында јол кетмиш олуруг»[1].

В. И. Ленинин бу сөзләри Совет һакимијјәтинин илк илләриндә фәалијјәт көстәрән мүбариз коммунистләрин дә һәјат јолуну характеризә едир.

VII синфин әдәби гираәт китабында «Ленин» поемасындан верилмиш «Дүшмәнләр» парчасындакы һадисәләр дә мәһз белә бир «атәш алтында» чәрәјан едир. «Дүшмәнләр»

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри (4-чү нәшри), 5-чи чилд, сәһ. 368, Азәрнәшр, 1949-чу ил.

фәслинин сонунда В. И. Ленин сурәти дә тәсвир вә тәрәннүм олунур. Шаир бурада бөјүк Ленинин өлмәз әмәлләрини, ишыглы фикирләрини, «өлкәләрә вә халглара узанан сүлһ әлинин» гүдрәтини хүсуси бир пафосла тәрәннүм едир.

Мә'лумдур ки, Р. Рзанын ән бөјүк мүвәффәгијјәти онда олмушдур ки, В. И. Ленинин нәчиб сифәтләрини, јени типли бир рәһбәр кими халг күтләләри илә үзви сурәтдә бағлылығыны поетик бир еһтирасла, көзәл сәнәткарлыгла өз поемасында верә билмишдир. Шаир, Ленинин ингилаби фәалијјәтини, социализм чәмијјәти гурмаг үчүн мүбаризәсини, халгын азадлыг вә сәадәти уғрунда ингилаби фәалијјәтини вермәк үчүн чанлы бојалар тапмышдыр. Бу вә буна бәнзәр чәһәтләри әсәрдән тапыб, мүнасиб формада шакирдләрә чатдырмаг чох фајдалыдыр.

Бу чәһәтдән, Орчоникидзе рајонундакы 101 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Тамара Гулијеванын, Әзизбәјов рајонундакы 185 нөмрәли мәктәбин мүәллими Маһмуд Садыговун иш тәчрүбәләри чох мараглыдыр. Онлар бөјүк Ленинин ән көзәл сифәтләрини шакирдләрә чатдырмаг үчүн хүсуси сә'ј көстәрирләр.

Һәмин мүәллимләр шаирин поемасындакы Ленинин чанлы, камил, һәгиги образыны шакирдләрә изаһ етмәк үчүн, онун инсанпәрвәрлик вә инсанлыг кими нәчиб сифәтләрини, «инсанлар арасында ән инсан вүчудлу» (В. Мајаковски) бир шәхс олдуғуну поемадан кәтирдикләри мүвафиг мисалларда ајдынлашдырырлар. Беләликлә, онлар Ленинин симасында социализм епохасынын јени адамынын ән көзәл кејфијјәтләрини үмумиләшдирирләр. Онлар изаһ едирләр ки, Ленин вәтән вә халгдыр. Ленин әјни заманда шанлы партијамыздыр. О, чаһаншүмул ингилабымыздыр. Шаир, Ленинин симасында коммунизм уғрунда мүбаризә апаран, инсанлары әсарәт зәнчирләриндән гуртармаға чалышан бир даһи рәһбәр көрмәклә бәрабәр, әјни заманда онун бу мә'налы «һәјат китабыны вәрәгләдыгча» Ленини бир инсан олараг бүтүн бәшәријјәт үчүн нүмунә, идеал кими тәрәннүм вә тәсвир етмишдир:

Ленинин һәјатыны
чевириб вараг-вараг,
биз уммаң ичиндән,
бир дамла алсаг анчаг
күнәш бирчә дамлада
алышыб јанан кими,
бу дамлада көрүнәр

Ленин бир рәһбәр кими,
Ленин бир инсан кими.

Шаир, бу бөјүк рәһбәр вә көзәл инсанын ән нәчиб сифәтини онда көрүр ки, о, өмрүнү халг ишинә һәср етмишдир. Шаир гејд едир ки, онун халга гуртулуш јолуну көстәрән голуну кимсә бүкә билмәди. О, өз елминин гүдрәти илә мүбаризә јолларыны ишыгландырды. О, «гуртулуш давасында илк сәркәрдәмиз олду». О, мүбаризәнин ән чәтин дәгигәләриндә бир «дағ гарталы кими фыртыналардан ашды». Бәшәријјәтин гаршысында азадлығын вә сәадәтин нурлу јолларыны ачмаға мүвәффәг олду...

Јухарыда адларыны чәкдијимиз мүәллимләр «Ленин» поемасындан верилмиш парчаны тәдрис едәркән, Ленинин һәјат вә фәалијјәтини әкс етдирән әјани васитәләрдән чох кениш истифадә едирләр. Онлар мүсаһибәләрини һәмин шәкилләр үзрә гурурлар. В. И. Ленин һаггындакы мә'лум хатирәләр исә әдәби парчанын даһа әтрафлы өјрәнилмәсинә көзәл јардым көстәрир.

Совет јазычылары социалист Вәтәнимизин тарихиндә гызыл хәтләрлә јазылмыш ән мүһүм дөнүш мәрһәләләриндә һәмишә һәјатын дәринликләринә баш вурмуш вә өн атәш хәттиндә дајанмышлар. Истәр илк беш илликләр заманы, истәр алман фашизминә гаршы гәһрәман совет адамларынын әдаләтли халг мүһарибәсинә галхдыглары ағыр имтаһан илләриндә, истәрсә дә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра, фәһлә синфинин, колхозчуларын вә зијалыларын коммунизм идејалары илә нурланмыш јарадычы әмәји сајәсиндә өлкәмизин даһа јүксәк инкишаф сәвијјәсинә учалдығы дөврдә һәр бир намуслу совет јазычысы өз бәдии әсәрләри илә гуран вә јарадан һәмвәтәнләримизи руһландырмыш, кениш халг күтләләринин мә'нәви инкишафына јахындан көмәк етмишләр.

Инди Совет Вәтәнимиз тарихдә мисли көрүнмәмиш әзәмәтли коммунизм гуручулуғу програмыны һәјата кечирмәјә башламышдыр. Һәмвәтәнләримиз әмәк чәбһәсиндә, елм аләминдә бөјүк гәһрәманлыглар көстәрир, бүтүн дүнјаны өз мүгәддәс әмәкләри гаршысында һејран гојурлар. Совет халгларынын меһрибан гардашлыг аиләсиндә бој атыб јүксәлән Азәрбајчан әдәбијјаты бу күн дә мүасирләримиз һаггында әсәрләр јарадыр, сөзүн сеһирли гүввәсиндән вә гүдрәтиндән истифадә едәрәк, көрдүјүмүз ишләрин әзәмәтини бүтүн дүнја

гаршысында нүмајиш етдирмәјә чалышырлар. Мүасир совет јазычылары бу күнүн гәһрәманларынын бәдии сурәтләрини јарадыр, адамларымызын көрдүкләри бөјүк ишләри тәрәннүм етмәјә сә'ј көстәририрләр.

Бүтүн мүасир совет әдәбијјатыны, онда тәрәннүм едилән вәтәнпәрвәрлик идејаларыны орта мәктәб програмында әһатә етмәк мүмкүн олмадығындан, Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүнүн бу күнүн көзәл әсәрләри V—VII синифләрдә ајрыча өјрәнилмир.

Јери кәлмишкән бир мәсәләни гејд етмәк әһәмијјәтсиз олмазды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јазылмыш (мәсәлән, Әһмәд Ҹәмилин «Ҹан нәнә, бир нағыл да де», С. Рүстәмин «Күн о күн олсун ки...») бу кими бир чох әсәрләр, һәм дә бәдии ҹәһәтдән јеткин олан әсәрләр мәктәблиләрдә ән нәҹиб инсани сифәтләр тәрбијә етмәк, кәнҹләрдә Вәтәнә олан сонсуз мәһәббәти даһа да ҹошдурмаг үчүн чох мүнасиб әсәрләрдир.

Бизим фикримизҹә, Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә јазылмыш вә кәнҹләрдә вәтәнпәрвәрлик тәрбијә етмәк мәгсәди илә чох јарарлы, әсил сәнәт нүмунәләри олан бу лирик әсәрләри, «Ана вә почталјон» кими сүжетли парчалары V—VII синифләрин програмына дахил етмәк хејирли оларды.

А. АБДУЛЛАЈЕВ,
педагожи елмләр доктору,
профессор.

ШАКИРДЛӘРДӘ ИНША ЈАЗМАГ БАҸАРЫҒЫНЫН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ ЈОЛЛАРЫ

Совет мәктәби кәнҹ нәсли кәләҹәкдә мүхтәлиф ихтисаслар үзрә мүстәгил јарадыҹы ишләр апармаг вә коммунизм ҹәмијјәти гурулушунда фәал иштирак етмәк үчүн һазырлајыр. Шакирд кәләҹәкдә ким олурса-олсун, һансы саһәдә чалышырса-чалышсын о, өз фикирләрини, дүшүнҹәләрини башгасына дүрүст ифадә едә билмәк зәруријјәти илә гаршылашаҹагдыр. Мүәјјән мәсәләјә даир өз арзу вә көрүшләрини мүнтәзәм сурәтдә верә билмәји, јахуд бу вә ја дикәр мөвзуја аид бир материалы изаһ етмәји баҹармаг вәрдишләри шакирдләрдә мәктәб тә'лими дөврүндән әлдә едилмәјә башланыр. Шакирд фикрини ифадә етмәк үчүн зәрури олан әсас вәрдиши VIII—X синифләрин әдәбијјат дәрсләриндә мүәллимин вердији мөвзуја даир јаздығы иншада алыр. Буна көрә дә инша мәшғәләләринин апарылмасы орта мәктәбдә чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Иншанын мүхтәлиф нөвү ола биләр. Лакин бунларын һәр бириндә шакирдин мүәјјән бир јарадыҹылыг үнсүрү өзүнү көстәрир. Шакирдин јарадыҹылыг баҹарығы хүсусән мүһакимә типли иншаларда даһа артыг мејдана чыхыр. Бу ҹүр иншада, шакирдин мөвзуја даир ирәли сүрдүјү мүстәгил мүһакимәләр ифадә олунур. Белә бир бөјүк вә чәтин јазы ишинин, әлбәттә, кениш планы, дүзкүн вә дәгиг тезисләри вә әсасландырылмыш мәнтиги дәлилләри олмалыдыр.

Шакирд јахшы инша јаза билмәк үчүн, материалы дәриндән өјрәнмәли, ону баша дүшүб дәрк етмәли, о барәдә шәхси мүһакимәјә малик олмалыдыр. Бу исә мүәллимин рәһбәрлији илә синифдә вә евдә шакирдин мүстәгил олараг

чалышмасындан асылыдыр. Шакирд јаздығы иншада материалы ифадә етмәк вә өз фикирләрини ардычыл шәкилдә верә билмәк үчүн һәр шејдән әввәл нитг мәдәнијјәтинә саһиб олмалыдыр. Бурада шакирдин үмуми инкишафы, иншаны мүвәффәгијјәтлә јазмаг үчүн зәрури шәртдир. Шакирдин мә'луматлы олмасы, онун классик вә совет әдәбијјаты илә танышлығы әсасән синифдәнкәнар мүтали̇ә васитәси илә әлдә едилир.

Мүәллим шакирдләри инша үзәриндә ишләтдији заман онларда үслубијјат саһәсинә даир дә мүхтәлиф вә рәнкарәнк вәрдишләр инкишаф етмәјә башлајыр; буна көрә дә шакирд һәмин ишин өһдәсиндән ләјагәтлә кәлә билмәк үчүн лазымлы сөзләр тапмалы, ајры-ајры чүмләләр гурмағы дүшүнүб дүрүстләшдирмәли, фикирләрини һансы нитг нөвү илә ифадә едәчәксә нитгин тәләбләрини нәзәрә алмалыдыр. Лакин инша үзәриндә апарылачаг иш шакирдләрдә тәкчә дилә диггәтлә јанашмағы тәләб етмир, бу ејни заманда онларда кәләчәк совет ишчиләри үчүн зәрури олан кејфијјәтләри; мәсәлән, ишин мәгсәдини јахшы билмәји, иши планлашдырмағы бачармағы, һәјати фактлары бир-бириндән ајырд едә билмәк јолу илә өјрәнмәји бачармағы, бу фактларын арасында әлагә јаратмағы вә үмумиләшдирмәләр етмәји бачармағы, көрәчәји ишә тәләбкар мүнасибәт бәсләмәји дә инкишаф етдирмәлидир. Инша үзәриндә апарылачаг ишләрин һәгигәтән бу кејфијјәтләри инкишаф етдирә билмәси үчүн, ашағыдакы чәһәтләрә диггәт едилмәлидир: шакирдләр иншаја верилән әсас тәләбләри билмәлидирләр, онлар иншанын планыны дүзәлтмәји бачармалыдырлар, инша үчүн материал топламағы билмәлидирләр, бу материаллары тәһлил етмәји вә өз фикирләрини мәнтиги сурәтдә ифадә етмәји бачармалыдырлар. Беләликлә, мәктәбдә апарылан инша мәшғәләләри шакирдләрин јалныз нитгини инкишаф етдирмир, биликләрини јохламыр, ејни заманда онларда мүәјјән бир иш үсулунун јаранмасына да көмәк едир.

Инша һаггында шакирдләрә тәхминән ашағыдакы гајда үзрә мә'лумат вермәк олар.

Инша јазы—мүәјјән гајда үзрә, јазылы шәкилдә фикирләримизи билдирмәкдир; јә'ни бир һадисә һаггында өз анлајышларымызы ардычыл олараг, там вә ајдын шәкилдә ифадә етмәкдир. Инша сөзүнүн лүғәти мә'насы да елә ј а р а т м а г, в ү ч у д а к ә т и р м ә к демәкдир.

Иншада, сөзлә ифадә олунмуш бүтүн әсәрләрдә олдуғу кими, мәзмунла (иншада ифадә едилмиш фикир вә һиссләрлә) форманы (јә'ни, һәмин фикир, һисс вә сөзләрин верилмәси гајдасыны) бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр. Форма мәзмуну ифадә етмәк үчүн имкан јаратдығындан вә ејни заманда мәзмундан асылы олдуғундан, иншанын бу чәһәтләри арасында чох сых әлагә вардыр.

Иншаја ашағыдакы тәләбләр верилир:

1) Мөвзуну дүрүст, дүзкүн дәрк етмәк вә ону там шәкилдә ишыгландыра билмәк.

2) Иншада, мөвзунун гаршыда гојдуғу суаллара чаваб верә биләчәк фикирләрин олмасы.

3) Әсас фикрин дүзкүнлүјүнү фактларла тәсдиг едә билмәк.

4) Иншанын гурулушча дүзкүн олмасы, јә'ни орадакы фикирләрин мәнтиги ардычыллыгла верилмәси, онларын арасында әлагә јарадылмасы вә нәһајәт онларын әдәби бир диллә ифадә едилмәси.

Бунлардан сонра гејд едилмәлидир ки, инша үзәриндә ишләркән бә'зән елә јарадычы һаллар олур ки, онлары һеч бир гајда-ганунла тәнзим етмәк мүмкүн дејилдир; бунунла белә јухарыдакы тәләбләри јеринә јетирмәк үчүн ишдә мүәјјән системин олмасы да лазымдыр. Буна ән јахшы мисал, В. И. Ленинин гардашы Д. И. Улјановун Владимир Иличин мәктәбдә охујаркән иншаны нечә јаздығы һаггындакы хатирәси ола биләр.

«Евә јазы иши верилдикдә, о һеч бир заман кимназист јолдашларынын әксәријјәтинин етдији кими, иши тәһвил вермәк лазым кәлдији күнүн әрәфәсиндә, бүтүн кечәни отуруб тәләсик јазмазды. Әксинә, мөвзу е'лан олунан вә јазмаг үчүн вахт тә'јин едилән кими, — адәтән ики һәфтә вахт верилирди. —Владимир Илич дәрһал ишә башлајарды. О, вәрәгин дөрддә бири гәдәр олан кағызда кириш вә нәтичә дә дахил олмагла әсәрин планыны тәртиб едәрди. Сонра бир вәрәг кағыз көтүрүб ону узунуна икигат бүкәрди вә вәрәгин сол тәрәфиндә тәртиб едилмиш плана мүвафиг олараг һәрфләр вә рәгәмләр гејд етмәклә әсәрин илк гарасыны јазарды. Вәрәгин сағ тәрәфи, јахуд енли һашијәләр тәмиз галарды. Сонракы күнләрдә о бураја әлавәләр, изаһат, тәсһиһләр, һабелә истинад едилән әдәбијјаты јазарды—бах: филан әсәр, филан сәһифә.

Күндән-күнә илк гејдләр јазылмыш вәрәгин сағ тәрәфи там бир сыра гејдләр, тәсһиһләр, истинадлар вә и. а. илә долдурулларды. Сонра әсәрин тәһвил вериләчәји вахтдан аз әввәл тәмиз кағыз көтүрүб бүтүн әсәрин гарасыны јазарды вә етдији гејдләрини габагчадан һазырлајыб јанына топладығы

мүхтәлиф китаблардан јохлајарды. Инди она јалныз тәмиз дәфтәр кәтүрәрәк тамамилә ишләниб һазырланмыш әсәрин үзүнү мүрәккәблә тәмиз көчүрмәк галырды».[1]

Д. И. Улјанов ејни заманда гејд едир ки, дил мүәллими «...Владимир Иличин јазы ишләринә валеһ олармы вә чох заман она садәчә олараг беш дејил, беш плјус гијмәти верәрди. О, дәфәләрлә анамыза дејәрди ки, Владимир Иличин јазы ишләриндә әтрафлы дүшүнүлмүш систем, шәрһин гыса, ајдын вә садәлији илә бирликдә боллу фикир олмасы онун чох хошуна кәлир».[2]

Иншанын мөвзусу. Инша үзәриндә апарылачаг иш, башга мүрәккәб ишләрдә олдуғу кими, ајры-ајры мәрһәләләрә бөлүнүр. Она көрә мүәллим, шакирдләри инша үзәриндә апарылачаг ишин һәр бир мәрһәләси илә ајрылыгда таныш етмәли вә илк нөвбәдә исә онлары мөвзу әтрафында дәриндән дүшүнмәјә адәт етдирмәлидир. Шакирд мөвзуну фикирләшәркән ону нечә вә һансы чәһәтдән ишыгландырмалы олдуғуну вә бунунла әлагәдар олараг, иншада һансы мәсәләләри әһатә етмәк лазым кәлдијини өзү үчүн ајдынлашдырмалыдыр. Мөвзунун мәзмуну һаггында ајдын тәсәввүр олмадыгда, иншанын дәгиг планыны чызмаг да мүмкүн олмаз; нәтичәдә инша јазынын ифадәләри дағыныг олар, мәтн исә мөвзунун тәләб етдији чәрчивәдән кәнара чыхар вә әсас мөвзуја даир јазылмаз. М. В. Ломоносовун дедији кими «мөвзуну думанлы тәсәввүр етдикләри үчүн ону думанлы да јазырлар».

Инша јазыја башламадан әввәл мөвзуну әтрафлы дүшүнмәји вә јазачаглары иш үчүн бунун әһәмијјәтли бир шәрт олдуғуну шакирдләрә баша салмаг лазымдыр.

Бунун үчүн ејни әшја вә ја һадисәјә аид олан бир нечә мөвзунун мәзмуну арасындакы фәргә шакирдләрин диггәтини чәлб етмәлидир. Буна мисал олмаг үчүн ашағыдакы мөвзулары алаг:

1) «Алмаз сурәтинин характеристикасы», 2) «Алмаз кәнддә јени мәктәб гуран мүбариз бир совет мүәллимидир». Бурада «Алмаз сурәтинин характеристикасы» даһа кениш мөвзудур.

Һәмин мөвзуја даир инша јаздыгда «Алмаз» пјесинин гәһрәманы олан Алмаз сурәтинин бүтүн дахили вә психоложи хүсусијјәтләрини ачыб тәһлил етмәк вә бунларын һансы

[1] Бах. В. И. Ленин һаггында гоһумларынын хатирәләри. Бакы, 1957. сәһ. 99—100.

[2] Јенә орада.

е'тигадлар вә идеоложи тә'сирләр нәтичәсиндә мејдана чыхмасыны фактларла көстәрмәлидир. Бунун үчүн һәмин дөврдә кәнддә кедән синфи мүбаризәни, белә бир ағыр шәраитдә Алмазын дүшмән үнсүрләрә вә үмумијјәтлә көһнәлик вә чәһаләтә гаршы апардығы чәсарәтли вә ардычыл дөјүшләр, бу мүбаризәдә Алмазын мүвәффәгијјәтли вә нөгсанлы чәһәтләри инандырычы дәлилләрлә шәрһ олунмалыдыр.

Икинчи мөвзу биринчијә нисбәтән о гәдәр дә кениш дејилдир.

«Алмаз кәнддә јени мәктәб гуран мүбариз бир совет мүәллимидир» мөвзусунда јазылачаг иншада Алмазын һәгиги бир совет мүәллими кими, һеч кәсдән чәкинмәдән, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин илк илләриндә өз әбасыны вә чалмасыны дәјишәрәк мүәллимлик етмәјә башлајан мүртәче мирзә сәмәндәрләрә, онларын көһнә тә'лим-тәрбијә үсулларына гаршы чохчәһәтли мүбаризәни көстәрмәлидир.

Публисистик характер дашыјан вә ејни мәсәләјә аид олан бир нечә мөвзунун мәзмунундакы фәрги дә шакирдләрә изаһ етмәк лазымдыр. Буну мәсәлән, ашағыдакы мөвзуларда даһа ајдын көрмәк олар: «Совет вәтәнпәрвәрлији—Совет чәмијјәтинин һәрәкәтверичи гүввәсидир», «Совет вәтәнпәрвәрлији вә ССРИ халгларынын достлуғу». Биринчи мөвзу үзрә инша јаздыгда гаршыда гојулан әсас вәзифә, совет адамларынын мә'нәви аләмини, онун әхлагыны мүәјјәнләшдирән мүһүм бир мәсәләни—социалист Вәтәнимизә бәсләдијимиз мәһәббәт вә сәдагәти көстәрмәкдир. Белә бир мөвзуја аид инша јазаркән, ашағыдакы мәсәләләр үзәриндә дајанмаг мәсләһәтдир: әкәр капиталист гурулушунда чәмијјәт ики дүшмән синфә бөлүнмүшсә, инсанын инсан тәрәфиндән истисмар олунмасынын ләғв едилдији бизим өлкәмиздә әксинә олараг, шәхси вә ичтимаи мәнафеләр тамамилә бир-биринә мүвафиг вә ујғундур. Совет халгы бу вахта гәдәр тарихдә мисли көрүнмәмиш бир әхлаги-сијаси бирлијә наил олмушдур; капиталист дөвләтләринин саһиби бир груп капиталист олдуғу һалда, социализм өлкәсиндә һәр вәтәндаш онун саһибләриндән бири һесаб олунур. Капиталист өлкәләриндә ағыр сијаси бир зүлм һөкм сүрүр—һәмин өлкәләр тәкрар-тәкрар бөһран кечирир, онлар ирг бәрабәрлијини инкар едиб, гара дәриси оланларын һүгугуну тапдаладыгларындан, бир чох инсанларда кәләчәјә горхулу нәзәрлә бахмаг, өз күчүнә вә талејинә инанмамаг әмәлә кәлмиш, онларда бәдбинлик дүнјакөрүшү јаранмышдыр. Лакин игтисади вә мәдәни, елми вә техники чәһәтдән чох јүксәкләрә галхмыш Советләр өлкәси вәтәндашларынын шүу-

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
ҮМУМИ КИТАБХАНАСЫ

рунда һәмин гурулушун нәһәнк үстүнлүкләри һәмишә чанла-
ныр вә онларда ән габагчыл бир өлкә кими өз Вәтәни илә
фәхр етмәк һисси күндән-күнә артыр вә гүввәтләнир. Сосиа-
лист Вәтәнимизин чичәкләнмәси вә онун тәрәггиси, совет
халгларынын коммунизм гуручулуғуна олан инамыны даһа
да мөһкәмләндирир; бурадан да халгларымызын елм, техника,
сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә мисли көрүнмәмиш
мүвәффәгијјәтләри мејдана чыхыр.

«Совет вәтәнпәрвәрлији вә ССРИ халгларынын достлуғу»
мөвзусунда јазылачаг иншада әсас мәгсәд, Совет Иттифагын-
да јашајан ајры-ајры халгларын милли әнʼәнәләри илә бүтүн
зәһмәткешләрин үмуми мәнафејинин аһәнкдар сурәтдә бир-
биринә ујғун кәлмәсини ачыб изаһ етмәк олмалыдыр. Бунун
үчүн һәмин мөвзу үзрә јазылачаг иншада ашағыдакы мүддәа-
лары инкишаф етдирмәк лазымдыр. Совет вәтәнпәрвәрлији
халглары бир-бириндән ајырмыр, әксинә онлары бирләшди-
рир, Совет Иттифагында јашајан халглар арасындакы гар-
шылыглы әлагә һүгуг бәрабәрлијинә әсасландығындан бурада
милләтләр «ашағы» вә «али» тәбәгәләрә бөлүнмүр, чар Руси-
јасында олдуғу кими, бурада милләтләр арасында гырғын
вә дүшмәнчилик тохуму сәпилмир; габагкы мәзлум халглар
инди Совет Иттифагында һәгиги мәʼнада азадлыг вә мүстә-
гиллик алмыш, өз тәсәррүфат вә мәдәни кериликләрини ләғв
етмишләр, тәсәррүфат системинин бирлији, үмуми сијаси
мәнафе бүтүн Совет Иттифагы халгларыны ваһид гардаш
аиләдә бирләшдирмишдир; өлкәмизин халглары арасында
достлуғун јарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәси ишиндә бе-
јүк гардаш рус халгы чох мүһүм рол ојнајыр. Коммунист пар-
тијасы вә Совет дөвләтинин јүрүтдүјү дүзкүн милли сијасәт
вә күндәлик гајғы нәтичәсиндә өлкәмиздә социалист мәдәниј-
јәти өзүнүн зәнкин милли формалары илә артыг чичәкләнмиш
вә өз әтирли, хош рајиһәсини әтрафа јајмагдадыр.

Мүәллим иншаја даир мөвзу сечәркән јалныз һәр синиф
үчүн програмда көстәрилмиш әдәби материаллара әсаслан-
мамалы, ејни заманда о, шакирдләрин һазырлыг сәвијјәси
вә инкишафыны да нәзәрә алмалыдыр. Хүсусән иншалары
тәдричән мүрәккәбләшдирмәк истәдикдә, мөвзулары сечмәје
дә ајрыча диггәт едилмәлидир.

VIII синифдә шакирдләрин инша јазылары үчүн илк
вахтларда әдәби әсәрләрлә әлагәси олан мөвзулар да сечмәк
олар; белә јазыларда гаршыда гојулан тәләбләрә чаваб вер-
мәк үчүн әсасән әсәрин мәтнини билмәк кифајәт едәр. Би-

ринчи инша бир нөв тәһкијә хасијјәти дә дашыја биләр (мәсә-
лән, «Короғлунун јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризәсин-
дә халг күтләләринин иштиракы»). Бир аз сонра дәрин пси-
холожи тәһлил вермәдән садә характеристикалар јаздырмаг
да мүмкүндүр (мәсәлән, «Низаминин Солтан Сәнчәр вә Га-
ры» һекајәсиндә гары сурәтинин характеристикасы). VIII си-
нифдә бир әсәри әһатә едәчәк даһа кениш мөвзулар вермәк
дә мүмкүндүр (мәсәлән, Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» пое-
масында XVI әср Азәрбајчан гадынлығы вәзијјәтинин әкс
олунмасы»).

IX синифдә ајры-ајры персонажларын характеристикасы-
ны даһа дәриндән тәһлил етмәкдән башга (мәсәлән, «Јуси-
фи-Сәррач сурәтинин характеристикасы»), ичтимаи-мәишәт
характеристикаларыны верән иншалар да јаздырыла биләр
(мәсәлән, «Ә. Һагвердијевин «Дағылан тифаг» фачиәсиндә
мүлкәдар аиләси»); бурада мүгајисәли характеристикалар-
дан истифадә олуна биләр (мәсәлән, «Нәчәф бәј Вәзировун
«Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсинә әсасән Фәхрәддин вә
Рүстәм бәј сурәтләринин мүгајисәси») вә нәһајәт шакирдләрә
үмумиләшдиричи мөвзулар үзрә инша јаздырмаг олар (мәсә-
лән, «Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалат-
лары» повестиндә дин, мөвһумат вә өзбашыналығын кәскин
тәнгиди»).

X синифдә инша үчүн мүәјјән бир јазычынын бәдии үсул-
ларыны ачмағы тәләб едән мөвзулар верилмәлидир (мәсәлән,
«Ҹ. Ҹаббарлынын «Од кәлини» пјесинин бәдии хүсусијјәтлә-
ри»), һәр һансы бир јазычынын мүәјјән јарадычылыг дөврү-
нүн тәһлили (мәсәлән, «Ҹ. Ҹаббарлы Азәрбајчан совет әдә-
бијјатында сосиализм реализминин ән көркәмли нүмајәндәси-
дир»); јахуд иншада јазычынын бүтүн јарадычылығыны гиј-
мәтләндирмәк олар (мәсәлән, «Сәмәд Вурғун Азәрбајчан со-
вет шеʼрини јүксәкләрә галдыран бөјүк бир сәнәткардыр»).

Орта мәктәбин јухары синифләриндә шакирдләрә: совет
халгынын һәјатында олан мүһүм һадисәләрә даир, комму-
нист әхлагына даир, үмумијјәтлә дәвраныша, әмәјә, мәдәниј-
јәтә, инчәсәнәтә даир мәсәләләр галдыран публисистик харак-
терли мөвзулар да вермәк олар. Мәсәлән: «Мән Совет Итти-
фагы вәтәндашыјам», «Совет вәтәнпәрвәрлији», «Мән дост-
луг вә јолдашлығы нечә тәсәввүр едирәм» вә с. Совет кәнчлә-
рини бөјүк принсипиал әһәмијјәти олан мәсәләләр үзәриндә
чидди дүшүнмәјә, өз фикир вә һиссләрини сөјләмәјә мәчбур
едән белә мөвзуларын, әлбәттә, чох бөјүк тәрбијәви әһәмиј-
јәти вардыр.

Иншанын планы. Мә'лум олдуғу үзрә мөвзуну бир-
дән-бирә ачмаг мүмкүн дејилдир; иншанын мәзмунуну анчаг
һиссәләрә ајырыб тәдричән ифадә етмәк олар. Буна көрә ин-
ша јазаркән шакирдләрә планла ишләмәјин нә гәдәр әһә-
мијјәтли олдуғуну изаһ етмәк лазымдыр. План елә бир көс-
тәричидир ки, о, мөвзуну ифадә етмәк вә иншада нәзәрдә ту-
тулачаг башлыча мәсәләләрин ардычыллығыны көзләмәк
үчүн шакирдә истигамәт верир. План фикрин ифадәсини
сәлигәјә салыр, ону сәррастлашдырыр, инша үчүн материал
топламаг ишини асанлашдырыр, тәкрарлара вә мүәјјән мәсә-
ләләри нәзәрдән гачырмаға имкан вермир. План, дағыныг
фикирләри низама салыр, онлары гаршылашдырмаг јолу
илә, һансы фикрин өзүндән сонра кәлән фикри дәрк етмәјә
көмәк едәчәјини мүәјјәнләшдирир.

План дүзәлтмәк мөвзудан асылы олдуғундан, әлбәттә,
бүтүн иншалар үчүн ваһид бир план гәбул етмәк олмаз. Әв-
вәлчә, әсас чәһәтләри гејд едән гыса бир план тутулур; бура:
кириш, мөвзунун башлыча мәсәләләри вә нәтичә јазылыр.
Белә планын олмасы инша үчүн материал сечилмәси ишини
тәнзим етмәк нөгтеји-нәзәриндән чох әһәмијјәтлидир.

Иншанын кириш һиссәси адәтән мөвзуну ифадә етмәк
үчүн бир мүгәддимәдир; бу мүгәддимә мүхтәлиф вә рәнка-
рәнк шәкилдә верилә биләр. Бурада иншанын һансы мате-
риала әсасән јазылмасы, јазычынын јарадычылығына һан-
сы шәраитин тә'сир көстәрмәси, әсәрин вә ја орадакы сурәт-
ләрин јарадылмасында гаршыја гојулан мәгсәд вә с. бу ки-
ми мәсәләләр изаһ едилә биләр. Мәсәлән, «Сәттархан сурә-
тинин характеристикасы» мөвзусу үзрә јазылачаг иншанын
кириш һиссәсиндә М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз»
романынын әсас идејасыны көстәрмәк олар; јахуд «Фирудин
сурәтинин характеристикасы» мөвзусу үзрә јазылачаг инша-
нын кириш һиссәсиндә М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» ро-
манында ирәли сүрдүјү ичтимаи-сијаси көрүшләри вә бу кө-
рүшләрин тә'сири алтында Иран халгларыны вә хүсусән
Чәнуби Азәрбајчан кәндлиләрини ағыр јашајышдан азад
етмәк уғрунда мәрдликлә чарпышан ингилабчы Фирудин су-
рәтинин јарадылмасындан данышыла биләр.

Билаваситә мөвзунун өз планына кәлдикдә, мәсәлә бир
гәдәр дәјишир; бурада план даһа кениш вә мүкәммәл олма-
лыдыр. Нүмунә үчүн ашағыда характеристикаја даир јазы-
лачаг мөвзунун нечә ифадә едилмәсини көстәририк.

Мүәллиф мүәјјән персонажда олан шәхси хүсусијјәтләрин тәдричән нечә тәкмилләшдијини бүтүн әсәр боју әтрафлы тәсвир етмишсә, о заман характеристиканы сурәтин инкишаф мәрһәләләри үзрә гурмаг вә дәјишән шәраитин онда (сурәтдә) әмәлә кәтирдији хүсусијјәтләрә нечә тә'сир етмәсини көстәрмәклә јазмаг мәгсәдә даһа ујғундур. Мәсәлән, М. Горкинин, «Ана» романына әсасән Ниловна сурәтинин характеристикасыны јазаркән, әввәлләри керидә галмыш авам бир гадын олан Ниловна ичтимаи-сијаси шәраитин тә'сирләри нәтичәсиндә инкишаф едәрәк шүурлу бир ингилабчы гадын сәвијјәсинә галхмасыны көстәрмәк лазымдыр.

Мүәллиф өз персонажыны там вә јеткин бир шәхсијјәт кими вермәклә онун әсас хүсусијјәтләрини бүтүн чылпаглығы илә нәзәрә чарпдырмышса, о заман јазылачаг характеристиканы һәмин әсас хүсусијјәтләрин тәзаһүрүнү көстәрмәјә хидмәт едәчәк шәкилдә гурмаг мәсләһәтдир. Мәсәлән, М. Ф. Ахундовун Һачы Гара сурәтини үмумиләшдирилмиш, типик хәсис тачир образы кими вермәсини, Һачы Гаранын ачкөз, икиүзлү, горхаг, јаланчы, ловға олдуғуну вә с. бу кими мәнфи хасијјәтләрини ачмаг үчүн дүканында алвер етдији, бәјләрлә сөһбәт, евдә арвады илә рәфтары, гачагчылыгдакы һәрәкәтләри вә нәһајәт, началник диванханасындакы давранышыны көстәрмәклә Һачы Гара сурәтинин характеристикасыны јазмаг олар.

Әкәр мүәллиф мүәјјән бир сурәти она әкс олан бир башгасы илә мүгајисә етмәк јолу илә јаратмышса (мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «Алмаз» пјесиндә Алмаз вә Мирзә Сәмәндәр сурәтләри кими), бу заман персонажлары ајры-ајры хүсусијјәтләринә көрә мүгајисә едәрәк, характеристика јазмаг о гәдәр дә чәтин олмаз. Характеристиканын бу нөвүндә һәр ики сурәтин әввәлчә охшар вә сонра фәргли чәһәтләри көстәрилир; бурада һәм охшарлыг, һәм дә фәргли чәһәтләрин сәбәбләри изаһ олунур. «Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» пјесиндә Елхан вә Агшин сурәтләринин мүгајисәси» мөвзусунда јазылачаг иншанын планыны да тәхминән бу гајдада тутмаг олар.

Әкәр иншанын мөвзусу ичтимаи бир групун характеристикасы вермәји нәзәрдә тутмушса, мәсәлән, «Ә. Һагвердијевин «Дағылан тифаг» әсәриндә мүлкәдарлығын ифласа уғрамасынын тәсвири» кими; бу заман планда әввәлчә мүлкәдарлығын үмуми хүсусијјәтләрини гејд етмәк, сонра исә һәмин хүсусијјәтләри өзүндә әкс етдирән ајры-ајры персонажлары көстәрмәк мәсләһәтдир.

Иншанын мөвзусу бүтөв бир чәмијјәтә аид олдугда, мәсәлән, «Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» пјеси үзрә патриархал шәһәр чәмијјәти» сәрлөвһәси илә инша јаздыгда, орадакы ичтимаи груплары алмаг мәгсәдә даһа ујғундур: шәһәрин көркәмли диндар вә мөвһуматчылары Һачы Һәсән аға, Мәшәди Оруч, Һачы Бахшәли, Кәрбәлајы Вәли вә и. а.

Иншанын мөвзусу мүәјјән бир јазычынын јарадычылығында олан бәдии хүсусијјәтләрә аид исә, онда план һәмин хүсусијјәтләри бир-бир көстәрмәји нәзәрдә тутмалыдыр. Мәсәлән, «Мәммәд Сәид Ордубади нәсринин бәдии хүсусијјәтләри» мөвзусу үзрә јазылачаг иншанын планына М. С. Ордубади нәсринин ашағыдакы хүсусијјәтләри: тәбиәт тәсвирләри вә һадисәләрин сәлис, ајдын вә дәгиг бир үслубла верилмәси, ајры-ајры персонажларын сурәтини чох зәнкин бәдии ифадә вә тәсвир васитәләри илә ифадә едә билмәк, әсәрдә ишләнмиш сөзләрин дәрин психоложи мә'налар дашымасы вә с. дахил едилә биләр.

Инша үчүн тутулмуш планын сон маддәси нәтичә шәклиндә верилмәлидир. Бурада әсәрин ичтимаи әһәмијјәти вә ја онун әдәби-бәдии әһәмијјәти һаггында мүәјјән дәлилләрлә гәнаәтләндиричи фикирләр ирәли сүрүлмәлидир.

Инша мөвзусу үчүн материал топламаг. Шакирдләрә инша үчүн материал топламаг гајдаларыны өјрәтмәк лазымдыр. Материал топламаға исә иншанын илк планыны тутандан сонра башламаг мәсләһәтдир.

Белә материаллар үчүн: шакирдин шәхси фикирләри вә тәәссүраты, мүәллимин мәсләһәти илә јазылачаг мөвзуја даир охунуб өјрәнилмиш әлавә әдәбијјат, јазычыларын әсәрләри, китабханада каталог үзрә һазырланмыш библиографија вә дәрслик мәнбә ола биләр.

Материалы чох сәлигәли вә мүтәшәккил топламаг лазымдыр. Бунун үчүн планын һәр маддәсини ајрыча сәһифәдә гејд етмәли вә материалла таныш олдугча, тәдричән һәр маддәјә аид топланмыш мә'луматы ора јазмаг мәсләһәтдир. Материал топлајанда планда нәзәрә алынмамыш бир мәсәлә гаршыја чыхарса вә буну иншаја дахил етмәк лазым исә, о заман белә материалы јени бир маддә кими плана артырыб, ајрыча сәһифәдә гејд етмәлидир.

Материалы бир нечә мәнбәдән топладыгда, әввәлчә даһа чох вә мүнасиб материал олан мәнбәләрә мүрачиәт етмәк лазымдыр. Бундан сонра әлавә әдәбијјаты нәзәрдән кечирмәли вә орада јени мә'лумат варса, истифадә едилмәлидир.

Топланылмыш материалы гејд етмәјин өзү үч чүр ола биләр: 1) конспект (ичмал) шәклиндә апарылан гејддир; 2) истифадә олунмуш мәнбәјин јалныз әсас фикирләрини ифадә едән јерләри вә ситат шәклиндә алынмыш һәр чүмлә вә ја абзасы олдуғу кими вермәкдир, бурада истифадә едилмиш ситатын јери көстәрилмәлидир; 3) китабын мүәллифини, сәрлөвһә вә сәһифәсини көстәрмәклә мүәјјән бир мәнбәјә әсасланмагдыр. Сонунчу гејдетмә нөвүндән инша јазылдығы заман бир мәнбә кими истифадә олуна биләр.

Инша үчүн материал топларкән, мөвзунун тәләбләрини өдәјәчәк зәрури мә'луматлары ајырыб гејд етмәјә диггәт олунмалыдыр. Бурада мөвзуја даир олмајан мәсәләләри бир кәнара бурахмалы, әһәмијјәтли материаллары нәзәрдән гачырмамаға чалышмалыдыр.

Персонажа характеристика вериркән, онун ичтимаи мәнсубијјәтини, дахили хүсусијјәтләрини әкс етдирән әламәтләри, онун дүнјакөрүшүнү, инсанлара олан мүнасибәтини, ирадә гүввәсини вә с. мүәјјән етмәк тәләб олунурса, онда өјрәниләчәк материалда һәр шејдән әввәл, һәмин мәсәләләри әкс етдирән чәһәтләр үзәриндә дурмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә, һәр һансы бир персонажа характеристика јазаркән, тәрчүмеји-һала даир мә'луматы, персонажын заһири әламәтләринин тәсвирини, онун давранышыны, персонаж һаггында мүәллифин рә'јини, әсәрдә иштирак едәнләрин һәмин персонаж һаггындакы фикирләрини вә с. диггәтлә өјрәнмәк лазымдыр. Бүтүн бу мә'луматлар персонажын башлыча вә характер хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаға имкан верир.

Бундан сонра, персонажын башлыча вә характер хүсусијјәтләрини тәсдигедичи фактлары топлајыб гејд етмәк лазымдыр. Мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «Алмаз» пјеси үзрә Алмаз сурәти һаггында инша јазмаг үчүн материал топларкән, онун (Алмазын) вичданлы вә намуслу бир кәнч кими һеч бир шејдә тамаһы олмадығы вә тәвазөкар бир мүәллим олдуғу сөјләнсә, әлбәттә, кифајәтләндиричи олмаз. Бурада онун мүтләг биринчи хүсусијјәти, јә'ни Алмазын мала, пула алданмадығыны, тамаһкар олмадығыны, онун өз әгидәсиндә мөһкәм вә ардычыл олдуғуну сүбут етмәк үчүн әсәрин үчүнчү пәрдәсиндән бир сәһнәни, јә'ни Һачы Әһмәдлә Балоғланын Алмазы сусдурмаг вә апардығы мүбаризәдән чәкиндирмәк мәгсәди илә онун јашадығы евә кәләрәк, ики мин манат рүшвәт тәклиф етмәләрини, Алмазын исә һәмин пуллары алараг: «...Мән билән, мән билән белә јахшыдыр: белә, белә,

белә! (кәскин бир һәрәкәтлә пуллары Һачы Әһмәдлә Балогланын үзүнә чырпыр) Вә белә! Инди кедә биләрсиниз! Пилләкән учубдур, көзләјин, јыхыларсыныз» демәси сәһнәсини гејд етмәк лазымдыр.

Белә характеристикаларда персонажын кечирдији бүтүн һәјаты көстәрмәк гаршыда мәгсәд гојулмалыдыр. Бурада јалныз онун формалашыб тәкмилләшмәсинә тә'сир көстәрән әсас сәбәбләри гејд етмәк мәсләһәтдир.

Иншада мөвзуну јазылы шәкилдә ифадә етмәк гајдасы. Материал топландыгдан вә план тәртиб олундугдан сонра, шакирдләр инша јазыја башлаја биләрләр. Иншада топланылмыш материалдан истифадә етмәјә вә јазаркән планын маддәләриндәки ардычыллығы көзләмәјә фикир верилмәлидир. Мүәллим, шакирдләрә инша вәрдишләри вердикчә, онлары әлагәли сурәтдә өз фикирләрини ифадә едә билмәк тәләбләри илә дә таныш етмәли вә бу тәләбләри мисалларла изаһ етмәлидир.

Биз инша јазыда мүәјјән бир мөвзуну ифадә едәркән, ајры-ајры чүмләләри механики сурәтдә гурмаг дејил, әксинә, бир-бири илә мә'на вә мәзмунча рабитәли чүмләләр системи шәклиндә ишләмәли олуруг. Һәмин бу мә'на әлагәси мүнтәзәм верилмәли вә орада мүәјјән бир фикрин башга бир фикир нәтичәсиндә мејдана кәлмәси ардычыллыгла көстәрилмәлидир. Јалныз мәнтигә, јә'ни дүзкүн, доғру тәфәккүрә (дүшүнчәјә) әсасланмыш белә бир фикир рабитәси јазылачаг мөвзунун ифадәсини охучулар үчүн ајдын вә анлашылан шәклә сала биләр вә онлары бизим ирәли сүрдүјүмүз фикирләрлә разылашмаға вадар едәр.

Фикрин ифадәсиндә әсас апарычы хәтт иншанын планында өз әксини тапмалыдыр. Бурада иншанын һәр бир һиссәсини мүәјјәнләшдирмәк вә ајдынлашдырмаг гајдасы нәзәрә алынмалыдыр Иншанын һәр бир һиссәсини кејфијјәтли гура билмәк, һәмин һиссәнин һансы јолларла—мүһакимә, тәсвир, јахуд тәһкијә (нағыл етмә) јолу илә ифадә олунмасындан асылыдыр.

Мүһакимә — ифадәнин елә бир нөвүдүр ки, бурада мүтләг мүәјјән бир фикир сүбут олунур. Мүһакимә адәтән ирәли сүрүлән мүддәаны әввәлчә изаһ едир, сонра бу хүсусда олан мүлаһизәләр инкишаф етдирилир вә нәһајәт, сүбут олунур; мәсәлән:

«Ч. Чаббарлынын «Севил» пјесиндә тәсвир олунан әһвалат Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасынын әрәфәсиндә вагe олур. Октјабр ингилабындан сонра гадынлар ичәрисиндән өз һүгугларыны баша дүшән вә тәләб едән адамлар мејдана чыхырды. Балашын бачысы Күлүш белә гадынлардандыр.

Күлүш һәр шејдән әввәл сәрбәст, азад, һеч бир әсарәт зәнчирин гәбул етмәјән, дөјүшкән бир гыздыр.

Күлүш өз инсанлыг ләјагәтини дәрк етмиш зәһмәткеш Азәрбајчан гадыны нүмајәндәсидир. Күлүш гардашынын евиндә баш верән фачиәни көрүр вә анлајыр. О, Балашын мешшан батаглығына дүшмәсини, мүсават «ағалығы» дөврүндә әлинә кечмиш мәс'ул вәзифәдән гудурараг өз халгыны, өз милли дилини бәјәнмәмәсини, өз аиләсини атыб позғун бир һәјат кечирмәсини дәрин бир нифрәт вә гәзәблә гаршылајыр. Балашын вә онун дәстәсинин рәзаләтләрини ифша едир, «бајгуш гәһгәһәси олуб бүтүн һәјат узуну» онларын гулагларында партламаг истәјир. Күлүш Севилин көзләрини ачыб бүтүн һәгигәти она көстәрир.

Күлүш өз мүбаризәсиндә Едилија (Дилбәр) кими бир гадынла үз-үзә кәлир. Едилија буржуа-мешшан чәмијјәтинин мүсават «ағалығынын» мәишәт-әхлаг рәзаләтләрини ифадә едән бир шәхсијјәтдир»[1].

Чох вахт мүһакимәдә гаршыја мүәјјән суал гојулур вә сонра исә она чаваб верилир; мәсәлән:

«Бу әсәрләрин бизим шүурумуза, зәһмәтимизә, гәлбимизә бу гәдәр гүввәтли тә'сир бағышламасынын сирри нә иди? Совет тамашачыларыны бу әсәрләрә чәлб едән хүсусијјәтләр нәдән ибарәт иди?

«Ајдын»а биз севә-севә тамаша етдик. Нә үчүн?

«Милчәкдән фил јарадан», «гырх јашына чатынча артыг нитиһар едәчәјини» гәрарлашдыран вә Күлтәкининә говушмагданса ондан узаг олмағы, узагдан-узаға, платоник бир ешглә севмәји, вүсал јох, һичран һавасы илә чырпынмағы даһа бөјүк бир сәадәт һесаб едән вә үстәлик өз сијаси көрүшләриндә мүтәрәддид олан Ајдынын фикирләри, зеһнијјәти вә шәхсијјәти бизә, бизим кәнчлијә, совет адамларына бир идеалмы көрүнүрдү?

Әлбәттә, јох!

Ајдын кечмишин, ингилабдан әввәлки мүһит, шәраит вә тәрбијәнин бәдбәхт етдији, мә'нәви чәһәтдән шикәст етдији, «кечилмәз алтун дәнизләриндә» гәрг олуб чырпынан мүәј-

---

[1] Бах, Мәммәд Ариф, Чәфәр Чаббарлы (монографија), Бакы, 1954, сәһ. 59.

јән груп кәнҹлијин, зијалылығын, хырда буржуа мүнәввәрлијинин нүмајәндәси иди. «Ајдын» әсәри буна көрә бизи ҹәлб едә билмәзди»[1].

Тәсвир—ифадәнин бир нөвүдүр; тәсвирдән мәгсәд, әшја вә ја һадисәләрин әламәтләрини сыра илә көстәрмәкдир. Адәтән тәсвирдә әввәлҹә, әсас әламәтләр, сонра исә кичик ҹәһәтләр верилир; мәсәлән, көркәмли јазычы вә тәнгидчимиз Меһди Һүсејнин «Һүсејн Ҹавид һаггында бир-ики сөз» адлы мәгаләсиндә Сәјавуш сурәтинин характери белә тәсвир олунур:

«.. Көрүндүјү кими Сәјавуш бу һөкумәтин бүтүн системинә гаршы чыхыр. О, өз садәлијиндән әл чәкир, бир гәдәр дә дәриндән дүшүнмәјә башлајыр вә сонра да бүтүн бу сијаси гурулуш һалгаларынын бир-бири илә мөһкәм бағлы олдуғуну анлајыр. Сәјавуш әввәлләр шаһын, хаганын әдаләт тәрәфдары олаҹағына инандығы һалда, сонралар һөкумәт системинин јарамазлығыны көрүр вә өз идејасы уғрунда һәлак олур»[2].

Тәһкијә (нағыл етмә)—ифадәнин елә бир нөвүдүр ки, бурада бир сыра һадисәләр ардычыл олараг верилир. Белә јазыда фактлар заман е'тибары илә мүнтәзәм верилмәли, һәм дә фактларын бир-бириндән асылылығы, һансынын әввәл вә һансынын сонра верилмәси гајдасына риајәт олунмалыдыр, јә'ни онларын арасында мүәјјән сәбәб әлагәси олмалыдыр. Тәһкијәјә мисал олмаг үчүн, көркәмли јазычымыз Сүлејман Сани Ахундовун өз шакирди Ҹәфәр Ҹаббарлыја сөјләдији ашағыдакы сөзләри көстәрмәк олар:

«Сүлејман Сани кәнҹләри һәмишә нәсрә чох тәшвиг едәрди: «Ше'ри—дејәрди,—һамы онсуз да јазыр, нәсрә исә көнүлсүз кәлирләр. Нәсри кәләҹәкдә гүввәтләндирмәк лазымдыр».

Сәһәри о, Ҹәфәри мүәллимләр отағына чағырыб онунла бир гәдәр сөһбәт етди, ше'ринин нөгсанларыны көстәриб нечә дүзәлтмәк лазым кәлдијини деди. Сонра һекајә барәдә данышды, сүн'и јерләрини, дил хәталарыны көстәрди вә бундан сонра нәсрә даһа чох фикир вермәсини төвсијә етди.

— Оғлум, сән әмәлли шаирсәнмиш, һеч хәбәрим јох! Ше'рдә дә, һекајәдә дә јахшы јол тутмусан: һәјатдан јазырсан, көрдүкләриндән јазырсан, бу чох јахшыдыр. Ше'риндәки тәбиәт тәсвири хошума кәлди, ҹанлы вә тә'сирлидир... Һәмишә белә јаз, һәјаты, тәбиәти, инсанлары өјрән, сәнә дәриндән тә'сир едән һадисәләрдән јаз, јахшы адамларын јахшы ишини, пис адамларын исә пис ишини тәсвир елә... Анҹаг охумағы јаддан чыхартма; охумаг вә билик топламаг әсас шәртдир; биликсиз јазычы охуҹуја бир шеј өјрәдә билмәз. Тәһсили һөкмән давам етдир. Сән бу ил бизим мәктәби битирирсән, әкәр е'тираз етмәсән, мән сәни али-ибтидаи Алексејев мәктәбинә дүзәлдә биләрәм...»[1].

Ифадәни инандырыҹы етмәк үчүн, орада ирәли сүрүлән фикирләри јазычы вә тәнгидчиләрин әсәрләриндән кәтирилмиш фактлар вә ситатларла тәсдиг етмәлидир. Тәнгидчи М. Ҹ. Ҹәфәров, халг шаиримиз Сәмәд Вурғунун вәтәнпәрвәрлијини ашағыдакы мисалларла белә тәсдиг едир:

«...Шаир өзүнүн бүтүн јарадыҹылыг идеалларыны, арзу вә әмәлләрини бу бөјүк һәјат јолуна дүшән доғма Вәтәнинә һәср етмишдир:

«Вәтән гојнунда бәсләнмиш әмәлләр, арзулар, шәксиз,
Вәтәнсиз, јурдсуз инсанлар јашар аләмдә мәсләксиз».

Лакин Вәтән мәфһуму бүтүн совет ше'риндә олдуғу кими, Сәмәд Вурғунун ше'риндә дә јени мә'на кәсб етмишдир. Шаир: «Мәним ваһид Вәтәнимсә дөрд һәрфли ССРИ-дир»—дејир. Онун доғма Вәтәни көнүллү олараг совет халгларынын меһрибан аиләсиндә бирләшмиш гардаш сосиалист милләтләри илә бир идеја, бир мәгсәд јолчусу олмушдур:

Бирдир Вәтәнимиз, бирдир елимиз,
Дүшүнән бејнимиз, вуран әлимиз.

Вәтәнпәрвәрлик, Сәмәд Вурғунун көрүшләриндәки инсанпәрвәрлик, пролетар бејнәлмиләлчилији идејалары илә үзви сурәтдә бирләшир»[2].

Дил вә үслуб ҹәһәтҹә иншаја вериләҹәк тәләбләр. Мүәллим, шакирдләрин диггәтини инша јазыларын дил вә үслубуна вериләҹәк тәләбләрә ҹәлб етмәлидир. Бурада мүәллим өз изаһатыны шифаһи вә јазылы нитг арасында олан фәргләрдән башламалыдыр. Шифаһи нитгдә, һәр бир данышан шәхс сөзлә дејә билмәдији фикирләри һәрәкәт, мимика вә интонасија васитәсилә тамамлаја билир вә нәтиҹәдә, шифаһи нитгин бә'зи сәһвләри о гәдәр дә нәзәрә чарпмыр.

---

[1] Бах, М. Ҹ. Ҹәфәров, Әдәби дүшүнҹәләр, Бакы, 1958, сәһ. 4.
[2] Бах. Меһди Һүсејн, Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри, Бакы, 1958, сәһ. 12.

[1] Бах, Мәммәд Ариф, Ҹәфәр Ҹаббарлы (монографија), Бакы, 1954, сәһ. 13—14.
[2] Бах, М. Ҹ. Ҹәфәров, Әдәби дүшүнҹәләр, Бакы, 1958, сәһ. 67—68.

Јазылы нитгдә исә јазан анчаг сөзләрдән истифадә едир вә онун бурахдығы һәр һансы бир сәһв дәрһал нәзәрә чарпыр. Она көрә дә јазылы нитгин гурулушуна даһа чидди јанашмалы вә орада ифадә едилән фикирләри даһа там вермәјә чалышмалыдыр.

Иншa јазаркән шакирдләрин диггәтини илк нөвбәдә дилин грамматик чәһәтдән дүзкүнлүјүнә вә ајдынлығына чәлб етмәлидир ки, охучу јазанын фикирләрини асанлыгла дәрк едә билсин. Елә етмәлидир ки, иншада ишләдилән бүтүн сөзләр нәзәрдә тутулан фикирләри ифадә едә биләчәк дәрәчәдә дәгиг вә јерли-јериндә ишләнмиш олсун.

Бундан башга, шакирдләрин диггәтини дилин јығчам вә образлы олмасына чәлб етмәлидир. Фикирләри мүмкүн дәрәчәдә аз сөз ишләтмәклә ифадә етмәк, јығчамлылығын әсас тәләбләриндәндир; јығчамлыг ифадәјә ајдынлыг вә садәлик верир. Бөјүк рус әдиби Л. Толстој бу хүсусда данышаркән демишдир ки, өз фикирләрини елә садә, дәгиг, ајдын вә јығчам сөјләмәјә чалышмалысан ки, сәнин јаздыгларыны охујан һәр бир кәс: «Бу ки, чох садә вә ајдындыр!»—десин.

Образлы нитг, елә нитгә дејилир ки, о тәкчә ајдын олмасы илә дејил, ејни заманда тәхәјјүлү чанландыра билмәси, онда әјани тәсәввүрләр јарада билмәси илә дә фәргләнән бир нитг олсун.

Фикри ифадә етдикдә, басма-галыб, штамплы сөзләрдән, јерсиз ифадә вә ибарә тәрзләриндән чәкинмәк лазымдыр. М. И. Калининин дедији кими: «...Һазыр чүмлә илә данышмағын нә демәк олдуғуну билирсинизми? Бу о демәкдир ки, сизин дүшүнчәниз ишләмир, јалныз дилиниз ишләјир. Һазыр чүмлә илә сиз адамлара тә'сир едә билмәзсиниз. Она көрә тә'сир едә билмәзсиниз ки, бу чүмләләри сиз демәсәниз дә билирләр»[1].

Штамплы сөзләрдән чәкинмәклә бәрабәр, сүн'и — китаб ифадә тәрзләрини ишләтмәјә дә мејл көстәрилмәмәлидир.

Мүәллим инша јазыларда тәсадүф етдији узунлуг, бошбоғазлыг вә басма-галыб ифадәләрлә ардычыл сурәтдә мүбаризә апармалыдыр. Инша јазан өз ишинин мәзмуну илә әлагәдар олараг, елә формалар (сөзләр, ифадә вә ибарәләр) сечмәлидир ки, охучу ону асанлыгла дәрк едә билсин. Әдәби нитг чох рәнкарәнкдир, бунлардан иншанын мәзмунуна ују-

[1] Бах, М. И. Калинин, Коммунист тәрбијәси һаггында, Бакы, 1948, сәһ. 50.

ғун кәләнләрини сечиб истифадә етмәк лазымдыр. Јазыда гаршыја гојулмуш әсас мәсәләнин өзү иншанын нечә јазылмасына истигамәт верир. Мәсәлән, тәһкимчилик дөврүндә кәндлиләрин ағыр һәјаты тәсвир олунурса, тәбиидир ки, бурада феодал-патриархал дөврә вә бу заманын мәнфи типләринә јазыда әсас јер верилмәлидир. Әкәр Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повести үзрә кадда Худајар бәјин характеристикасына даир инша јазылырса, бурада һәмин зүлмкар, худпәсәнд, гара гәлбли, кобуд Худајар бәјә истеһза, нифрәт вә чошғун бир гәзәб һисси илә јанашмаг тамамилә јерли һесаб олунмалыдыр. Лакин халг шаиримиз «Сәмәд Вурғунун «Заманын бајрагдары» ше'ри Сов.ИКП МК-нын гүдрәт вә әзәмәтини тәрәннүм едән көзәл сәнәт һимни кими» мөвзусунда јазылачаг иншаны бөјүк бир руһ јүксәклији илә ифадә етмәлидир. Белә һалларда фикри ифадә едәркән мөвзунун хүсусијјәтиндән асылы олараг, мүәјјән сөзләрин, мәсәлән: епитетләрин, тәшбиһләрин, јахуд чүмләнин синтактик гурулушу вә дурғу ишарәләриндән асылы олараг, чох нөгтә, суал ишарәси, кинајә мәгсәди илә дырнагларын јерли-јериндә ишләдилмәси тәләб олунур. Ејни заманда шакирдләрә изаһ олунмалыдыр ки, инша јазыда бир фикирдән башгасына, бир һадисәдән башга бир һадисәјә кечиркән орада ифадәнин тону да дәјишә биләр.

Иншанын тәсһиһи. Инша јазылары тәсһиһ етмәнин әсас мәгсәди, шакирдләрин билик вә вәрдишләринин дәрәчәсини мүәјјәнләшдирмәк вә јохламагдыр. Мүәллим иншада олан сәһвләри дәгиг сурәтдә груплашдырыб тәсниф етдији заман гаршыда гојдуғу мәгсәдә чата биләр. Шакирдләрин инша јазаркән бурахдыглары сәһвләри әсасән ашағыдакы үч һиссәјә бөлмәк олар: 1) мәзмун сәһвләри, 2) үслуб сәһвләри вә 3) грамматик сәһвләр.

I. **Мәзмун сәһвләри.** 1) Шакирд јаздығы иншада она верилән мөвзудан узаглашыр вә тамамилә башга мәсәләләрдән данышмаға башлајыр. Мәсәлән, «М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» әсәриндә реализм» мөвзусу үзрә јазылачаг иншада шакирд орадакы реализмин маһијјәтиндән данышмаг әвәзинә әсәрин мәзмунуну нағыл етмәјә башлајыр.

2) Шакирд мөвзуну кифајәт гәдәр ачыб изаһ едә билмир; мәсәләјә чох сәтһи јанашыр вә мүһүм чәһәтләри әһатә еләмир. Мәсәлән, о, «М. Ә. Сабир јарадычылығынын әһәмијјәти» мөвзусуна даир јазылмыш иншада шаирин әсәрләрини бир-бир сајыр, онларын мәзмунундан бәһс едир, һәтта ај-

ры-ајры әсәрләрин мараглы чәһәтләрини белә сөјләјир. Лакин бир кәлмә дә олса Сабирин мүасирләринә вә өзүндән сонра кәләндавамчыларына вә үмумијјәтлә, Азәрбајҹан әдәбијјатына олан тә'сирләриндән, онун гүввәтли ингилабчы-демократик шаир олмасындан, ше'рә кәтирдији јениликләрдән, сатирасынын хүсусијјәтләриндән, Азәрбајҹанын ше'р тарихиндә Сабирин тутдуғу мөвгедән вә с.-дән данышмыр.

3) Иншада ирәли сүрүлән ајры-ајры мүддәалар әсасландырылмыр; шакирд чох мүхтәсәр вә мәһдуд бир изаһатла кифајәтләнир вә өз фикирләрини фактлар вә мисалларла тәсдиг етдирмир. Мәсәлән, шакирд Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» пјесини тәһлил едиркән, Шејх Нәсруллаһ вә Кефли Искәндәр образлары һаггында бә'зи мүлаһизәләр ирәли сүрүр. Лакин һәмин пјесин дин, мөвһумат әлејһинә јазылмыш өлмәз әсәр олмасы, орада патриархал шәһәр һәјатынын кәскин тәнгиди, иртиҹа илләриндә бу мөвзунун актуаллығы, Һачы Һәсән вә Мәшәди Оруҹ, Һејдәрағa, Әли бәј образларынын дәрин тәһлили, әсәрдә гадын азадлығы мәсәләси, «Өлүләр»дәки ифша үсулу, әсәрин композисијасы вә бәдии хүсусијјәтләри һаггында данышылмыр.

4) Мәтндә ирәли сүрүлән мүәјјән бир фикир, өзүндән сонра кәләни дәрк етмәјә көмәк етмир, јахуд бә'зән өзүндән әввәлкинә әкс чыхыр вә беләликлә, ифадәдә мүәјјән мәнтигсизлик әмәлә кәтирир; мәсәлән, шакирдләрин јазы ишләриндә белә јерләрә раст кәлирик: «Кефли Искәндәр көстәрир ки, дин шүурлу инсанларын көзләрини пәрдәләјиб, онлары пис јола апарыр» (бурада «шүурлу» сөзү мә'нача өз јериндә ишләдилмәмишдир, онун әвәзинә «авам» сөзү олмалы иди).

5) Шакирдләр бә'зән јаздыглары иншада фактик сәһвләрә јол верир вә јанлыш мүддәалар ирәли сүрүрләр. Онлар белә јазыларда персонажлары, мүәллифләри, дөврләри гарышыг салырлар. Тәҹрүбә көстәрир ки, шакирдләр тәдрис материалыны пис билдикләри заман, јазыларында белә сәһвләрә јол верирләр. Мәсәлән: «Ҹәлил Мәммәдгулузадә «Өлүләр» әсәриндә истибдада гаршы е'тираз едир», «Мирзә Ибраһимов «Бөјүк дајаг» романында әсәрин гәһрәманы Фирудини көзәл тәсвир етмишдир», «Нәҹәфбәј Вәзиров өз «Мүсибәти-Фәхрәддин» фаҹиәсини Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти илләриндә јазмышдыр».

II. **Үслуб сәһвләри.** Мәтндә ишләдилән сөзләр вә ҹүмләләр гурулуш е'тибары илә грамматик гајдалара ујғун кәлмәсинә бахмајараг, бә'зән онлар фикримизи дәгиг вә ајдын ифадә етмәјә мане олур вә естетик һиссләримизә хошакәлмәз бир тә'сир бурахыр; белә сәһвләрә, үслуб јанлышлыглары вә ја үслуб хәтасы дејилир.

III. **Грамматик сәһвләр.** Белә сәһвләрә грамматиканын бүтүн үмуми иҹбари гајдаларына зидд олан һаллары дахил етмәлидир.

Адәтән тәҹрүбәли мүәллимләр иншада бурахылмыш сәһвләри, шакирдләрин дүзәлдә биләҹәкләринә әмин олмадыгда, өзләри тәсһиһ едирләр.

Мүәллим иншанын сонунда гыса бир рә'ј дә јазмалыдыр. Бурада о, мөвзунун нә дәрәҹәдә әһатә олунмасыны, ирәли сүрүлән фикирләрин, мүддәаларын неҹә әсасландырылдығыны, үмумијјәтлә иншанын гурулушуна көрә мәгсәдә мүвафиг гурулуб-гурулмамасыны гејд етмәлидир. Бундан башга, орада иншанын үслубу, онун савадлы јазылыб-јазылмамасы һаггында, ишин нә дәрәҹәдә сәлигәли олмасы, јә'ни хәттин көзәллији, дәфтәрләрин тәмизлији вә с. барәдә дә гејдләр олмалыдыр.

Мүәллим инша јазылары јохладыгдан сонра синифлә хүсуси бир мүсаһибә апармалыдыр. Бу заман о, типик сәһвләри ајырыб тәһлил етмәли вә јахшы јазылмыш иншаларын мәзмунуну шакирдләрә чатдырмалыдыр.

Шакирдләрин инша үзәриндә ишләмәләринин сон мәрһәләси, мүәллимин гејдләринә әсасән онларын евдә мүстәгил сурәтдә едәҹәкләри дүзәлишләр олмалыдыр.

Шакирдләрә өз һисс вә дујғуларыны, дүшүнҹә вә арзуларыны сәлис, дәгиг вә ајдын бир үслубла ифадә етмәк вәрдишләринин ашыланмасында инша јазыларын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу мүһүм ҹәһәти нәзәрә алараг, дил вә әдәбијјат мүәллимләри мәктәбдә апарылан инша јазыларын кејфијјәтини јүксәлтмәли вә шакирдләрдә өз фикирләрини, дүшүнҹәләрини башгасына дүрүст ифадә едә билмәк баҹарығыны даһа да инкишаф етдирмәлидирләр.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ
Азәрбајҹан ДЕТПИ-нин Азәрбајҹан дили вә әдәбијјаты методикасы шө'бәсинин мүдири.

V—VI СИНИФЛӘРДӘ АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНДӘН ЈЕНИ ПРОГРАМЫН ТӘТБИГИ ВӘ ТӘДРИС МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ ҺАГГЫНДА

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлији вә Азәрбајҹан Дөвләт Елми-Тәдгигат Педагокика Институту V—VIII синифләр үчүн Азәрбајҹан дилиндән јени програм һазырламышдыр. Бу дәрс илиндә Азәрбајҹан дили фәнни V—VI синифләрдә һәмин програм әсасында кечиләҹәкдир. Јени програм әввәлки програмлардан хејли фәргләнир; орада бир сыра мөвзулар елми ҹәһәтдән дәгигләшдирилмиш, һәр синиф үчүн нитг инкишафына аид тәләбләр мүәјјәнләшдирилмиш, рабитәли нитг инкишафы үзрә апарылаҹаг ишләр үчүн хүсуси саатлар ајрылмыш вә с.

Лакин бүтүн бу дәјишикликләр 1960—1961-чи дәрс илиндә мәктәбләримизин истифадә едәҹәји дәрсликләрдә («Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, мүәллифи С. Ҹәфәров; II һиссә, мүәллифләри проф. А. Ширәлијев вә М. Һүсејнзадә) өз әксини тапмамышдыр. Дәрсликләрин һәмин програм әсасында јенидән тәртиб олунмасына кәлән илдән башламаг нәзәрдә тутулмушдур.

Буна көрә, јени програм әсасында мөвчуд дәрсликләрлә ишләмәк, әлбәттә, мүәјјән чәтинликләрин гаршыја чыхмасына сәбәб олмаја билмәз. Бу чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн башлыча јоллардан бири, програм материалларынын планлашдырылмасында дәрсликдәки ардычыллығын мүмкүн дәрәҹәдә позулмамасына чалышмагдыр. Әкс тәгдирдә шакирдләрин дәрсликдән истифадә етмәси чәтинлик törәдә биләр. Лакин бөлкүдә програмын бүтүн тәләбләрини вә

мәзмунуну әһатә етмәк, вериләчәк билијин ардычыллығы принсипини көзләмәк үчүн бә'зи һалларда бу јолдан кәнара чыхмаг лазым кәләчәкдир. Мәсәлән, програмда «Әлавәләр» мөвзусу «Садә ҹүмләнин тәркиби» бәһсинә дахил едилмишдир. Лакин бу мөвзу грамматика дәрслијинин икинчи һиссәсиндә тамамилә башга бир бөлмәдә верилмиш, VII синфин тәдрис материаллары ичәрисиндә кетмишдир. Она көрә дә, ајдын мәсәләдир ки, һәмин мөвзу јени програмын тәтбиг едилдији VI синифдә мүтләг кечилмәли олдуғу үчүн бурада дәрсликдәки ардычыллығы позмаг зәрури тәләб кими гаршыја чыхыр.

V—VI синифләрдә Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасында гаршыја чыхан чәтинликләрдән бири дә програмда верилмиш бә'зи мөвзулара аид дәрсликдә материал олмамасыдыр.

Мәсәлән, фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама бирләшмәләри һаггында нәинки дәрсликдә, һәтта, демәк олар ки, методик әдәбијјатда да материал тапмаг чох чәтиндир. Она көрә дә програм материалларынын бөлкүсүндә һәмин мөвзуларын тәдрисинә хүсуси саат ајырмаг мәсләһәт дејилдир. Бу һагда шакирдләрә грамматик тәһлил заманы конкрет фактлар әсасында мүәјјән тәсәввүр вермәклә кифајәтләнмәк олар. Мүәллим онлара өјрәтмәлидир ки, ҹүмләдә фе'ли сифәт вә фе'ли бағламалар өзүндән әввәл кәлән бир нечә сөзлә мә'на вә формаҹа бағланараг бүтөв бир ҹүмлә үзвүнү јарадыр. Мәсәлән, «Дүнән бәдии кечәдә чыхыш едән шакирдләрә мүкафат верилди», «Пионерләрин колхоза көмәји һаггында јаздығым мәгалә гәзетдә дәрҹ олунду». Бу ҹүмләләрин биринҹисиндә «дүнән бәдии кечәдә чыхыш едән», икинҹисиндә исә «пионерләрин колхоза көмәји һаггында јаздығым» тә'јинләри фе'ли сифәт бирләшмәси илә ифадә олунмушдур. Чүнки «едән» вә «јаздығым» сөзләриндән әввәл кәлән дикәр сөзләрин һамысы һәмин фе'ли сифәтләрә аиддир; онларла бағлыдыр. «Сән кәләндә мән јола дүшмүшдүм», «Расим аддымларыны итиләдәрәк јолдашларына чатды» ҹүмләләриндән биринҹисиндә «сән кәләндә», икинҹисиндә исә «аддымларыны итиләдәрәк» сөзләри фе'ли бағлама бирләшмәләридир. Бунлардан әввәлинҹиси ҹүмләнин заман зәрфлији, икинҹиси исә тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир. Көрүндүјү үзрә, дүзкүн синтактик тәһлил апармаг үчүн фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама бирләшмәләрини билмәјин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәһз буна көрә дә һәмин бирләшмәләр һаггында,

практик шәкилдә дә олса, шакирдләрдә мүәјјән тәсәввүр ојат-
маг фајдалы вә вачибдир.

Програмда көстәрилән, лакин дәрсликдә олмајан мөв-
зулардан бири дә гошмаларын мә'нача нөвләридир. Бөлкүдә
бу мөвзуја хүсуси саат ајрылмасы мүмкүн вә лазымдыр. Ла-
кин дәрсин материалыны мүәллим өзү һазырламалыдыр.
Мөвзунун материалы, тәхминән, ашағыдакы шәкилдә ола
биләр:

Гошмаларын мә'нача ашағыдакы нөвләри вардыр:
1. Мәсафә билдирәнләр: гәдәр, дәк, кими, чән.
Биз дәнизә **гәдәр** (кими, дәк) пијада кетдик.
Јаланчыны мәнзилинә**чән** говарлар...
2. Истигамәт билдирәнләр: тәрәф, доғру, сары.
Биз дәнизә **тәрәф** кетдик...
3. Заман билдирәнләр: сонра, әввәл, габаг, бәри.
Күчлү јағышдан **сонра** һава сәринләшди. Јемәкдән әв-
вәл (габаг) әлләрини ју. Јағыш ахшамдан **бәри** кәсилмәјир...
4. Мүгајисә билдирәнләр: тәк, кими.
Тахыл зәмиси дәниз **кими** (тәк) далғаланырды.
5. Сәбәб вә мәгсәд билдирәнләр: үчүн, өтрү.
Бу китабы Рамиз **үчүн** (Рамиздән өтрү) алдым...
6. Фәргләнмә вә тәклик билдирән гошмалар: башга, геј-
ри, савајы, өзкә.
Буну сәндән **башга** (өзкә, гејри, савајы) һамы билир.
7. Биркәлик билдирәнләр: илә (ла, лә).
Мән гардашым**ла** киноја кетдим.

Бүтүн бунлары мүәллим шакирдләрин дәфтәринә јаздыр-
малы вә әтрафлы шәкилдә изаһ етмәлидир. Програмын тәлә-
бинә әсасән (бу тәләб нитг инкишафы үзрә вериләчәк тәләб-
ләр сырасында хүсуси олараг гејд едилмишдир) шакирдләрә
бу саһәдә мүәјјән билик верилдикдән сонра онлара синоним
гошмалардан нитгдә истифадә етмәк вәрдишләри ашыланма-
лыдыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән «Гошмаларын мә'нача әсас нөв-
ләри» мөвзусуну кечмәјин әһәмијјәти бөјүкдүр.

Дәрсликдә елә мөвзулар (параграфлар) вардыр ки, он-
лар јени програмда ихтисар едилмишдир. Буна көрә дә, шүб-
һәсиз, һәмин мөвзулар бөлкүјә дахил едилмәмәлидир
(мәсәлән, дәрслијин биринчи һиссәсиндә: 23, 40, 44, 49, 63,
78 вә с. параграфлар). Истәр јохлама, истәрсә дә өјрәдичи
имлалар үчүн програмда хүсуси саат ајрылмамышдыр. Өјрә-
дичи имлалар јазы гајдаларына аид мөвзуларын кечилмәси-
нә ајрылмыш саатларда апарылмалыдыр. Бу јазылара бә'зән

бүтөв бир дәрс, әксәр һалларда исә дәрсин бир һиссәси (ве-
рилмиш биликләри мөһкәмләндирмә мәрһәләси) һәср олун-
малыдыр. Јохлама имлалар исә грамматиканын мүәјјән бир
бөлмәси илә әлагәдар олан јазы гајдалары кечилиб гуртар-
дыгдан сонра, јә'ни мүхтәлиф чалышмалар вә о чүмләдән өј-
рәдичи имлалар васитәсилә мөһкәмләндирилдикдән сонра
апарылмалыдыр. Јохлама имла үчүн 2 саат вахт ајырмаг
мәсләһәт көрүлүр. Бунлардан биринчи саат имланын апарыл-
масына, икинчи саат исә сәһвләрин тәсһиһинә сәрф едил-
мәлидир.

Јени програмын тәләбинә әсасән, Азәрбајчан дили дәрс-
ләриндә шакирдләрин мүстәгил ишләринә хүсуси әһәмијјәт
верилмәлидир. Буна көрә дә мөвзулары саатлар үзрә бөлүш-
дүрәркән елә етмәк лазымдыр ки, бу мәгсәдлә апарылачаг
ишләр үчүн кифајәт гәдәр вахт әлдә етмәк мүмкүн олсун.
Һәр мөвзуја ајрылмыш вахтын бөјүк вә әсас һиссәси чалыш-
малар апарылмасына сәрф едилмәлидир.

Програмда «Рабитәли нитгин инкишафы үзрә апарыла-
чаг ишләрә даир тәхмини мөвзулар» адлы хүсуси бир бөл-
мә верилмишдир.

Бу бөлмәдә һәмин саһә үзрә апарылачаг мүхтәлиф иш
нөвләри вә мөвзулара аид нүмунәләр көстәрилмишдир. Ора-
да һәр бир синифдә истифадә едиләчәк иншалар, ифадәләр,
әмәли јазы нөвләри әһатә олунмушдур. Һәмин мөвзуларын
вә иш нөвләринин сечилмәсиндә тә'лимин һәјатла әлагәлән-
дирилмәси мәсәләси хүсуси олараг нәзәрә алынмышдыр.

Иншаја һазырлыг апарыларкән мүәллим јаздырылачаг
мүәјјән мөвзуја аид әввәлчә лүғәт үзрә иш апармағы нәзәр-
дә тутмалыдыр. Бу мәгсәдлә о, шакирдләрин мүшаһидә апар-
масыны, мувафиг әсәрләрдән лазыми парчаларын охунма-
сыны тәшкил етмәли вә мүсаһибәдән кениш истифадә етмәли-
дир; иншанын мувәффәгијјәтлә апарылмасында бунун ролу
чох бөјүкдүр. Лүғәт үзрә апарылачаг ишләр заманы синоним-
ләрин вә ја антонимләрин сечилмәсинә хүсуси диггәт вермәк
лазымдыр (мәсәлән, шакирдин давранышыны характеризә
едәркән: чалышган, фәал, ишләк вә с. јахуд: тәнбәл, авара,
фәрсиз вә с.)

Иншалары мүмкүн дәрәчәдә грамматикадан кечилән мү-
әјјән бөлмәләрлә әлагәләндирмәјә диггәт јетирилмәлидир:
мәсәлән, тәсвири характер дашыјан мөвзулары (инша мөвзу-
лары) сифәтин, тә'јинин тәдриси илә әлагәләндирмәк олар.

Јаздырылачаг инша вә ја ифадәдән әввәл, мөвзу илә әла-
гәдар мүәјјән сөз груплары вә еләчә дә грамматик категори-
јалар үзәриндә иш апармаг, һәмин јазылары јеринә јетирмәк-
дә шакирдләрин ишини хејли јүнкүлләшдирмәк нөгтеји-нәзә-
риндән, шүбһәсиз, чох фајдалыдыр. Белә олдугда шакирдләр
өз фикирләрини ифадә етмәкдә, дүзкүн чүмләләр гурмагда о
гәдәр дә чәтинлик чәкмәзләр. Лакин шакирдләрдән тәләб ет-
мәк олмаз ки, онлар мүәјјән сөзләри, јахуд грамматик кате-
горијалары мүтләг өз инша вә ја ифадәләриндә ишләтсинләр.

Буна көрә һәр бир иншанын апарылмасы үчүн әсасән үч
саат вахт ајрылмасы нәзәрдә тутулмалыдыр; биринчи саат
һазырлыг ишинә, о чүмләдән шифаһи нағыл етмәјә, икинчи
саат јазы ишинин апарылмасына, үчүнчү саат исә сәһвләрин
тәсһиһинә сәрф олунмалыдыр.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә апарылан инша вә ифадә
јазылар јохлама характери дашымамалыдыр; бунлардан
өјрәдичи јазылар кими истифадә олунмалыдыр. Она көрә дә
белә јазыларын һәчми чох да бөјүк олмамалыдыр. Бә'зи ин-
шаларын бир сәһифә һәчминдә (хүсусән V синифдә) јазыл-
масы кифајәтдир. Грамматика дәрсләриндә апарылачаг ифа-
дә јазылар үчүн 50—150 сөздән ибарәт кичик мәтнләр сечмәк
олар. Чалышмаг лазымдыр ки, һәмин мәтнләрдә өјрәнилән
грамматик вә орфографик һадисәләр өз әксини тапмыш ол-
сун.

Унутмамаг лазымдыр ки, рабитәли нитг инкишафы үзрә
апарылачаг ишләр јалныз хүсуси саатларла мәһдудлашды-
рылмамалыдыр. Програмын тәләбинә әсасән, мүхтәлиф мөв-
зуларын тәдриси илә әлагәдар олараг хүсуси саат тәләб ет-
мәјән инша вә ифадәләрдән дә кениш истифадә едилмәлидир;
чалышмаларын мүәјјән гисми бу типли јазылардан ибарәт
олмалыдыр.

Бүтүн јухарыда дејиләнләри нәзәрә алараг, мүәллимләрә
даһа конкрет вә практик көмәк көстәрмәк үчүн V—VI си-
нифләрдә програм материалларынын планлашдырылмасы
на—бөлкүсүнә аид бир нүмунә вермәји мәгсәдә мүвафиг һе-
саб етдик.

Бөлкүдән истифадә етмәји планлашдырмаг мәгсәди илә
hәр мөвзунун јанында дәрсликдәки параграфлар көстәрилмиш
вә лазым кәлдији јерләрдә бә'зи гејдләр верилмишдир.

V СИНИФ (180 саат)

Илин биринчи јарысында 82 саат.
I рүб — 47 саат.
II рүб — 35 саат.

Ибтидаи синифләрдә синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид кечилмишләрин тәкрары —8 саат

Рабитәли нитгин инкишафы — 3 саат.

1. Јај хатирәләринә аид шифаһи вә јазылы инша (кичик һәчмдә)—3 саат. 2. Чүмләнин ахырында нөгтә, суал вә нида ишарәләринин ишләнмәси (суал-чаваб вә чалышмалар)—1 саат. 3. Чүмләдә сөзләрин әлагәси; чүмләнин баш вә икинчи дәрәчәли үзвләри (чалышмалар, хүсусән грамматик тәһлил)—2 саат. 4. Чүмләнин һәмчинс үзвләри; һәмчинс үзвләр арасында веркүл ишарәсинин ишләнмәси (мисалларын тәһлили, бир нечә чүмләдән ибарәт изаһлы имла)—1 саат. 5. Мүрәккәб чүмлә; ону тәшкил едән садә чүмләләр арасында веркүл ишарәсинин ишләнмәси (мүсаһибә вә чалышмалар)—1 саат. 6. Хитаб; хитабла мүбтәданын фәргләндирилмәсинә аид чалышмалар (мүгајисәли грамматик тәһлил); хитабларда дурғу ишарәсинин ишләнмәси (бир нечә чүмләдән ибарәт хәбәрдарлыглы имла)—1 саат. 7. Јохлама имла (бу јохламанын мәгсәди һәм дурғу ишарәләринә аид тәкрар олунан гајдалары шакирдләрин нечә мәнимсәдикләрини, һәм дә јазы гајдаларына аид онларын билик вә вәрдишләринин мөһкәмлик дәрәчәсини мүәјјән етмәкдән ибарәт олмалыдыр) вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

Фонетика—17 саат[1].

Рабитәли нитгин инкишафы—3 саат.

1. Данышыг сәсләри (§ 1) —1 саат. 2. Һәрфләр. Әлифба (§ 2)—1 саат. 3. Һәрфләр һаггында кечиләнләрә (хүсусән к һәрфинин ики сәси ифадә етмәсинә) аид чалышмалар— 1 саат. 4. Әлифбаја аид чалышмалар—1 саат. 5. Баш сәси бөјүк һәрфлә јазылан сөзләр (§ 4)—1 саат. 6. Саитләрин нөвләри (§ 6, 7)—1 саат

Гејд: Бу мөвзу ибтидаи синифләрдә өјрәдилдији вә буна

[1] Јени програмда фонетиканын тәдрисинә 18, сөзүн тәркиби бәһсинин өјрәдилмәсинә исә 15 саат мүәјјәнләшдирилмишдир. Лакин фонетикаја аид бә'зи мәсәләләр дәрсликдә сөзүн тәркиби бәһсиндә верилдији үчүн бөлкүдә һәмин бәһсләрин үмуми саатларында чүз'и дәјишиклик етмәк лазым кәлди.

көрә дә тәкрар характери дашыдығы үчүн дәрсликдәки 6, 7-
ми параграфлары бир саат мүддәтиндә кечмәк мәсләһәт кө-
рүлүр.
7. Гоша саитли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү (§ 8)
—1 саат. 8. Сөз көкләриндә саитләрин јазылышына аид ча-
лышмалар (бунун үчүн «Имла мәчмуәси»ндә кифајәт гәдәр
материал вардыр)—2 саат.

Гејд: Белә чалышмалардан бир гисмини гоша саитли
сөзләрин јазылышы мөвзусуна һәср олунмуш дәрсдә дә апар-
маг олар; чүнки һәмин дәрсә аид материал һәчмчә аздыр.
Апарылачаг чалышмаларда бә'зи ики һечалы сөзләрдә
сон саитин дүшмәси гајдасынын (мәсәлән: исим-исми, өмүр-
өмрү вә с.) өјрәдилмәсинә хүсуси диггәт вермәк лазымдыр.
9. Кар вә чингилтили самитләр (онларын јазылышы вә
тәләффүзү) (§ 5)—2 саат. 10. Сөз көкләриндә самитләрин
јазылышына аид чалышмалар («Имла мәчмуәси»ндәки ма-
териаллар әсасында)—2 саат. 11. Апострофлу сөзләр—1
саат.

Гејд: Бу мөвзу дәрсликдә јохдур. Буну мүәллим «Азәр-
бајчан дилинин орфографија гајдалары» китабчасындакы
мә'лумат әсасында шакирдләрә өјрәтмәлидир (гајданы јаз-
дырмаг, изаһ етмәк вә чалышмалар апармаг лазымдыр).
12. Һеча вә вурғу (§ 9, 10)—1 саат. 13. Јохлама имла вә
сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 14. Мәктәб һәјатына даир ши-
фаһи вә јазылы инша (мәсәлән, «Бизим мәктәбимиз», «Пио-
нер отағында» вә с. мөвзулардан)—3 саат.

Сөзүн тәркиби —12 саат.

1. Сөзләрин гурулушча нөвләри (§ 11)—1 саат. 2. Ду-
зәлтмә сөзләр вә сөздүзәлдичи шәкилчиләр (§ 12)—2 саат.
3. Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин јазылышы (§ 13) —2 саат.
4. Мүрәккәб сөзләр (§ 14)—1 саат. 5. Мүрәккәб сөзләрин ор-
фографијасы (§ 15)—2 саат. 6. Мүрәккәб сөзләрин орфог-
рафијасына аид хәбәрдарлыглы вә ја изаһлы имла—1 саат
7. Ихтисарла јазылан мүрәккәб сөзләр (§ 16)—1 саат. 8. Сөз-
дәјишдиричи шәкилчиләр (§ 17)—1 саат. 9. Сөздәјишдиричи
шәкилчиләрин орфографијасы (§ 18)—1 саат.
10. Г, к вә т илә битән сөзләрин јазылышы (§ 19)—1
саат. 11. Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси гајдалары (§ 20)
—1 саат.

Гејд: Сон ики мөвзу програмын фонетика бөлмәсинә аид-
дир. Лакин дәрсликдә бунлар сөзүн тәркиби бәһсиндә кет-
мишдир. Она көрә дә һәмин мөвзуларын һәләлик бу бәһслә
әлагәдар олараг кечилмәси һәм мүәллимин, һәм дә шакирд-
ләрин ишини асанлашдырмаг нөгтеји-нәзәриндән әлверишли-
дир.

12. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

Исим — 28 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—4 саат.

1. Исим һаггында үмуми мә'лумат; онун тәк вә чәм ол-
масы (§ 22)—1 саат. 2. Хүсуси вә үмуми исимләр (§ 29)— 1
саат. 3. Тәк вә чәм исимләр (§ 30)—1 саат. 4. Исим дүзәл-
дән шәкилчиләр (§ 24, 25, 26)—4 саат.

Гејд: Бу дөрд саатдан ашағыдакы шәкилдә истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр:

а) I дәрс — § 24, 25.

б) II дәрс — § 26.

в) III дәрс — чалышмалар.

5. Исим дүзәлдән бә'зи шәкилчиләрин орфографијасы (§ 27)—1 саат. 6 Мүрәккәб исимләрин орфографијасы (§ 28) —1 саат. 7. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 8. Исимләрдә нисбәт шәкилчиләри (§ 31)—3 саат. 9. Әмәли јазы (мәктуб)—1 саат. 10. Нисбәт шәкилчиләринин орфографијасы (§ 32)—2 саат. 11. Исмин һаллары (§ 33)—2 саат. 12. Саит вә самитлә битән исимләрин һалланмасы (§ 34, 35) —1 саат. 13. Исмин јијәлик һалы (§ 36)—2 саат. 14. Исмин тә'сирлик һалы (§ 37)—2 саат. 15. Нисбәт шәкилчиси олан исимләрин һалланмасы (§ 38)—1 саат. 16. Исмә аид кечилмишләрин тәкрары вә мөһкәмләндирилмәси—2 саат. 17. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 18. Шифаһи вә јазылы инша (мүәјјән бир јерә, хүсусилә екскурсија мәгсәди илә кедиш вә ја сәјаһәт һаггында шәхси тәәссүрат)—3 саат

Сифәт — 3 саат

Рабитәли нитгин инкишафы — 1 саат.

1. Сифәт һаггында үмуми мә'лумат (§ 39)—2 саат. 2. Исим көкләриндән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр (§ 40)—1 саат. 3. Фе'лләрдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр (§ 42)—2 саат. 4. Әмәли јазы: Гыш тә'тили күнләриндә көрүләчәк ишләр вә истираһәт тәдбирләринә даир план тәртиб етмәк—1 саат.

Илин икинчи јарысында—97 саат.

I рүб—51 саат.

II рүб—46 саат.

Сифәт (давамы)—13 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы — 3 саат.

5. **Шәхси тәәссүрат вә ја шәкил үзрә тәбиәтин тәсвири-**
нә аид шифаһи вә јазылы инша (мәсәлән, «Илк гар», «Гыш
күнләри», «Бағда» вә с. мөвзуларда)—3 саат. 6. Исим көклә-
риндән вә фе'лләрдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин тәкрары
вә буна аид чалышмалар—1 саат. 7. **Дакы, дәки, и, гын, гын,
гун, гун, кин, кин, күн, күн** шәкилчиләринин орфографи-
јасына аид чалышмалар; о чүмләдән хәбәрдарлыглы вә ја
изаһлы имла—2 саат. 8. Мүрәккәб сифәтләрин орфографија-
сы (§ 43)—2 саат. 9. Сифәтин дәрәчәләри һаггында үмуми
анлајыш (§ 45)—1 саат.

Гејд: Әсли вә нисби сифәтләр програма дахил едилмә-
мишдир. Дәрсликдә исә бу һагда ајрыча олараг мә'лумат
верилир (§ 44). Сифәтин мүгајисә дәрәчәләри һаггындакы
параграфын бир јериндә (башда) «әсли сифәтләрин» ифадәси
ишләнмишдир. Она көрә дә мүәллим һәмин ифадәни, садәчә
олараг, «сифәтләрин» шәклиндә ишләтмәји шакирдләрә өј-
рәтмәли вә бунун сәбәбини изаһ етмәлидир.

10. Сифәтин азалтма дәрәчәси (§ 46)—1 саат. 11. Сифә-
тин чохалтма дәрәчәси (§ 47)—2 саат. 12. Сифәтин дәрәчә
әламәтләринин јазылышына аид хәбәрдарлыглы вә ја изаһ-
лы имла—1 саат. 13. Тәкрар—1 саат. 14. Јохлама имла вә
сәһвләр үзәриндә иш —2 саат.

Сај — 10 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы — 3 саат.

1. Сај һаггында үмуми мә'лумат (§ 48)—1 саат. 2. Миг-
дар сајлары (§ 50)—1 саат. 3. Мигдар сајларынын орфогра-
фијасына аид чалышмалар—1 саат 4. Сыра сајлары (§ 51)—
1 саат. 5. Сыра сајларынын орфографијасына аид чалышма-
лар—1 саат. 6. Инша: ев вә аилә һәјатына даир шифаһи вә ја-
зылы мә'лумат (мәсәлән, «Бизим аиләмиз», «Мән евдә бөјүк-
ләрә нечә көмәк едирәм» вә с.)—3 саат. 7. Гејри-муәјјән сајлар
(§ 52)—1 саат. 8. Тәкрар—1 саат. 9. Јохлама имла вә сәһв-
ләр үзәриндә иш—2 саат.

Әвәзлик — 9 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы — 2 саат.

1. Әвәзлик һаггында үмуми мә'лумат (§ 53)—1 саат. 2. Шәхс әвәзликләри вә онларын һалланмасы—(§ 54, 55)—1 саат. 3. Мәтндә һадисәни сөјләјән биринчи шәхси үчүнчү шәхслә әвәз едиб, һәчмчә чох да бөјүк олмајан нәгли характерли ифадә јазмаг вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 4. Ишарә әвәзликләри (§ 56)—1 саат. 5. Суал әвәзликләри (§ 57)—1 саат. 6. Гејри-муәјјән әвәзликләр (§ 58)—1 саат. 7. Гејри-муәјјән әвәзликләрин һалланмасы (§ 59)—1 саат. 8. Тә'јини әвәзликләр (§ 60)—1 саат. 9. Јохлама иши (әвәзликләрә аид јазылы грамматик тәһлил вә ја грамматик характерли башга бир јазылы иш) вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

Фе'л — 41 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы — 5 саат.

1. Фе'л һаггында үмуми мә'лумат (§ 62)—1 саат. 2. Фе'л дүзәлдән шәкилчиләр (§ 64)—1 саат. 3. Мүрәккәб фе'лләр (§ 65)—1 саат. 4. Тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр (§ 66)—2 саат. 5. Мәчһул фе'лләр (§ 67)—1 саат. 6. Гајыдыш фе'лләр (§ 68)—1 саат. 7. Мәчһул вә гајыдыш фе'лләрә аид чалышмалар—1 саат. 8. Гаршылыг фе'лләр (§ 69)—1 саат. 9. Ичбар фе'лләр (§ 70)—1 саат. 10. Фе'лин мә'нача нөвләринә аид чалышмалар—1 саат. 11. Јохлама иши (фе'лләрә аид јазылы грамматик тәһлил вә ја грамматик характерли башга јазылы иш) вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 12. Тәсдиг вә инкар фе'лләри (§ 71)—1 саат. 13. Мәсдәр вә онун исим кими һалланмасы (§ 72)—2 саат. 14. Инша: Баһар фәслиндә тарлада, мәктәбјаны саһәдә вә с. кедән ишләр һаггында нағыл сөјләмәк вә јазмаг—2 саат. 15. Фе'лин әмр формасы (§ 73)—2 саат. 16. Фе'лин хәбәр формасы һаггында үмуми анлајыш (§ 74)—1 саат. 17. Фе'лин кечмиш заманы вә шәхсә көрә дәјишмәси (§ 75)—2 саат. 18. Фе'лин индики заманы вә шәхсә көрә дәјишмәси (§ 76)— 1 саат. 19. Фе'лин кәләчәк заманы вә шәхсә көрә дәјишмәси (§ 77)—2 саат. 20. Мәтндә кечмиш заман фе'лләрини индики заманла ифадә едиб һәчмчә чох да бөјүк олмајан нәгли характерли ифадә јазмаг вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 21. Фе'лин лазым формасы (§ 79)—1 саат. 22. Фе'лин илтизам формасы (§ 80)—1 саат. 23. Фе'лин вачиб формасы (§ 81)—1 саат. 24. Фе'лин лазым, илтизам вә вачиб формаларына аид чалышмалар—1 саат. 25. Фе'лин

шәрт формасы (§ 82)—1 саат. 26. Фе'лин бүтүн формаларына аид чалышмалар—1 саат. 27. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 28. Фе'л формаларынын һекајәси (§ 83)—1 саат. 29. Фе'л формаларынын рәвајәти (§ 84)—1 саат. 30. Фе'л формаларынын шәрти (§ 85)—1 саат. 31. Шәхс шәкилчиләри вә **иди, имиш, исә** көмәкчи сөзләринин исим, сифәт, сај вә әвәзликләрдә ишләдилмәси (§ 86)—2 саат. 32. Тәкрар (о чүмләдән өјрәдичи имла)—2 саат. 33. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 34. Әмәли јазы: көрүләчәк һәр һансы бир иш вә јахуд јајда истираһәт тәдбирләринә даир план тәртиб етмәк—1 саат.

Ил боју кечилмишләрин тәкрары—8 саат.

VI СИНИФ — (180 саат)

Илин биринчи јарысында—82 саат.

I рүб—47 саат.
II рүб—35 саат.

V синифдә кечилмишләрин тәкрары—5 саат.

Фе'ли сифәтләр—12 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—1 саат.

1. Фе'ли сифәтләр һаггында үмуми мә'лумат (§ 88)—2 саат. 2. Кечмиш заман фе'ли сифәтләри (§ 89)—2 саат. 3. Индики заман фе'ли сифәтләри (§ 90)—1 саат. 4. Кәләчәк заман фе'ли сифәтләри (§ 91)—2 саат. 5. Фе'ли сифәтләрин сифәт вә исим кими ишләнмәси (§ 92)—2 саат 6. Тәкрар—1 саат. 7. Јохлама иши вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 8. Дивар гәзетинә мәгалә јазмаг—1 саат.

Фе'ли бағламалар—8 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—3 саат.

1. Фе'ли бағламалар һаггында үмуми мә'лумат (§ 93)—1 саат. 2. Һәрәкәтин тәрзини тамамлајан фе'ли бағламалар (§ 94)—2 саат. 3. Һәрәкәти замана көрә тамамлајан фе'ли бағламалар (§ 95)—3 саат. 4. Јохлама иши вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 5. Иншa: тәбиәт һадисәләринин шифаһи вә јазылы тәсвири (мәсәлән, «Пајыз күнләри», «Күнәш доғаркән» вә с.)—3 саат.

Зәрф—18 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—5 саат.

1. Зәрф һаггында үмуми мә'лумат (§ 96)—1 саат. 2. Зәрф дүзәлдән шәкилчиләр (§ 97—мүрәккәб зәрфләрин нөвләринәдәк олан һиссә)—2 саат. 3. Мүрәккәб зәрфләр вә онларын орфографијасы (§ 97—материалын икинчи һиссәси)—2 саат. 4. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 5. Зәрфләрин мә'нача нөвләри (§ 98):

а) тәрзи-һәрәкәт зәрфләри—1 саат;
б) заман зәрфләри—1 саат;
в) јер зәрфләри—1 саат;
г) тәрзи-һәрәкәт, заман вә јер зәрфләринә аид чалышмалар—1 саат;
ғ) мигдар зәрфләри—1 саат;
д) сәбәб вә мәгсәд зәрфләри—1 саат;

6. Иншa: синфин вә ајры-ајры шакирдләрин тәмизлијә нечә риајәт етмәси, интизамлылығы вә нәзакәтлилији һаггында шифаһи вә јазылы мә'лумат—3 саат. 7. Зәрфләрин мә'лум нөвләринә аид чалышмалар—1 саат. 8. Зәрфләрин башга нитг һиссәләринә охшарлығы (§ 100)—1 саат. 9. Тәкрар—1 саат.

Гејд: Тәкрар үчүн ән чох 100-чү параграфла әлагәдар олараг верилмиш чалышмалардан истифадә етмәк олар.

10. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 11. Әмәли јазы: шакирдләрин синифдә, тәнәффүс вахты вә мәктәбдән кәнарда өзләрини нечә апармалары һаггында дивар гәзетинә мәгалә јазмаг—2 саат.

Гошма—11 саат.

1. Гошма һаггында үмуми мә'лумат (§ 101)—2 саат. 2. Гошмаларын ишләдилмәси (§ 102—сон ики абзасадәк олан һиссә)—2 саат. 3. **Илә** гошмасынын орфографијасы—1 саат.

Гејд: Бу һагда 102-чи параграфда нисбәтән сәтһи мә'лумат верилмишдир. Она көрә дә һәмин гајданы шакирдләрә «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары» (Бакы, 1958-чи ил, сәһ. 24) китабчасында олдуғу шәкилдә өјрәтмәк мәсләһәт көрүлүр.

4. **Чан (чән)** вә **дәк** гошмаларынын орфографијасы (§ 102—4-чү абзас)—1 саат. 5. Гошмаларын орфографијасына аид өјрәдичи имла—1 саат. 6. Гошмаларын мә'нача әсас нөвләри—2 саат.

Гејд: Дәрсликдә олмајан бу мөвзунун мәзмуну вә өјрәдилмәси һаггында мәгаләнин изаһат һиссәсиндәки мә'лумата әсасланмаг лазымдыр.

7. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

Бағлајычы[1]—10 саат.

Р а б и т э л и н и т г и н и н к и ш а ф ы—3 саат

1. Бағлајычылар һаггында үмуми мә'лумат (§ 103)—1 саат. 2. Садә вә мүрәккәб бағлајычылар (§ 104)—1 саат. 3. Да, дә бағлајычыларынын орфографијасы (§ 105—материалын биринчи һиссәси)—3 саат. 4. Ки бағлајычысынын орфографијасы вә она аид чалышмалар—2 саат.

Гејд: Бу бағлајычынын јазылышы һаггында дәрсликдә мә'лумат јохдур. Буну шакирдләрә методик әдәбијјатдан истифадә етмәклә[2] вә мүхтәлиф чалышмалар апармаг јолу илә өјрәтмәк олар.

Да, дә вә **ки** бағлајычыларынын орфографијасына ајрылмыш саатларда өјрәдичи имлалардан истифадә едилмәсинә хүсуси диггәт верилмәлидир.

5. Мүрәккәб бағлајычыларын орфографијасы (§ 105—материалын II һиссәси)—1 саат. 6. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 6. Е'малатханада көрүлән ишләр һаггында шифаһи вә јазылы мә'луматдан ибарәт инша (мәсәлән, «Мән чәкичи, јахуд рамканы вә с. нечә гајырдым», «Мәктәб е'малатханасында» вә с.)—3 саат.

Әдатлар—10 саат.

1. Әдатлар һаггында үмуми мә'лумат (§ 106)—2 саат. 2. Әдатларын мә'нача нөвләри (§ 107)—4 саат. 3 Әдатларын орфографијасы (§ 108)—2 саат. 4. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат.

Нида (давамы)—2 саат.

1. Нида һаггында үмуми мә'лумат (§ 109)—1 саат.

Илин икинчи јарысында—97 саат.

I р ү б—51 саат.
II р ү б—46 саат.

Нида (давамы)—2 саат.

1. Нидаларын орфографијасы (§ 110)—1 саат. 2. Нидаларын оху заманы интонасијача фәргләндирилмәси вә јазылышына аид чалышмалар—1 саат.

---

[1] Програмда бағлајычыларын мә'нача нөвләри синтаксис бәһсиндән чыхарылараг бу бөлмәјә дахил едилмишдир. Лакин дәрслијин I һиссәсиндә бу һагда мә'лумат олмадығы үчүн һәмин мөвзуну бу илки бөлкүјә дахил етмәк мәсләһәт көрүлмәди.

[2] Бах: Ә. Әфәндизадә. Бә'зи бағлајычыларын тәдриси һаггында, «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1954, № 12.

Чүмлә һаггында үмуми мә'лумат—20 саат.

Р а б и т э л и н и т г и н и н к и ш а ф ы — 5 саат.

1. Чүмлә һаггында үмуми анлајыш («Азәрбајчан дилинин грамматикасы»; II һиссә § 1)—1 саат. 2. Нәгли чүмлә вә суал чүмләси (§ 2, I, II маддәләр)—1 саат. 3. Нида чүмләси (§2)—1 саат. 4. Әмр чүмләси (§2)—1 саат.

Гејд: Јени програма әсасән әмр чүмләси һаггында материал елә шәкилдә гурулмушдур ки, ону (әмр чүмләсини) кечмәмәк долашыглыға сәбәб ола биләр. Она көрә әмр чүмләсини дә бөлкүјә дахил етмәји мәсләһәт көрдүк.

5. Тәркибиндә нида вә суал чүмләләри олан емосионал характерли мәтн үзрә ифадә јазы вә сәһвләр үзәриндә иш —2 саат. 6. Мәнтиги вурғу һаггында анлајыш—1 саат.

Гејд: Бу мөвзуну шакирдләрә дәрслијин 93-чү сәһифәсиндәки материал әсасында өјрәтмәк олар. Лакин һәмин материалдан VI синиф шакирдләринин јаш сәвијјәсинә ујғун шәкилдә истифадә едилмәлидир.

7. Чүмләдә сөзләрин әлагәси (§ 3)—1 саат. 8. Узлашма—1 саат. 9. Идарә, јанашма—2 саат. 10. Јохлама имла—1 саат.

Гејд: Чүмләнин сонунда ишләдилән дурғу ишарәләринә аид апарылачаг бу имла үчүн ән чох суал вә нида чүмләләриндән ибарәт мәтн сечилмәлидир (ајры-ајры чүмләләрдән ибарәт рабитәсиз мәтн).

11. Инша: ајры-ајры шакирдләрин дәрсә, өз јолдашларына вә бөјүкләрә мүнасибәти һаггында шифаһи вә јазылы мә'лумат—3 саат. 12. Тә'јини сөз бирләшмәләри һаггында үмуми анлајыш (§ 4)—1 саат. 13. Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри (§ 4—«А» бәнди)—1 саат. 14. Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси («Б» бәнди)—1 саат. 15. Биринчи вә икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин хүсусијјәтләрини мүгајисә етмәјә аид чалышмалар—1 саат.

Гејд: Тә'јини сөз бирләшмәләринин хүсусијјәтләрини мүгајисәли шәкилдә өјрәтмәк үчүн апарылачаг чалышмаларда шакирдләрин мүстәгил мүһакимә јүрүтмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. 16. Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси («В» бәнди)—1 саат. 17. Тә'јини сөз бирләшмәләринин нөвләриндән һәр үчүнүн, хүсусән икинчи вә үчүнчү нөвләрин хүсусијјәтләрини мүгајисә етмәјә аид чалышмалар —1 саат. 18. Тәркибиндәваситәсиз нитг олан чүмләләр. Мүәллифин сөзүндән сонра кәлән васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләри. Диалогда тире ишарәсиндән истифадә олунмасы —1 саат.

Гејд: Дәрслијин чүмлә һаггында үмуми мә'лумат бөлмәсиндә бу мөвзуја даир материал јохдур. Буну јалныз мисалларын тәһлили вә чалышмалар апармаг јолу илә кечмәк кифајәтдир. Чүнки һәмин мөвзу—гајдалар шакирдләрә ибтидаи мәктәбдән танышдыр.

19. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш —2 саат.

Садә чүмләнин тәркиби—31 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—4 саат.

1. Мүбтәда (§ 6—материалын биринчи һиссәси)—1 саат. 2. Садә вә мүрәккәб мүбтәда (§ 6)—1 саат. 3. Мүбтәданын нитг һиссәләри илә ифадәси (§ 7)—1 саат. 4. О, бу әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүл ишарәсинин ишләнмәси гајдасы—2 саат. 5. Јохлама имла—1 саат. 6. Хәбәр (§ 8—материалын биринчи һиссәси)— 1 саат. 7. Садә вә мүрәккәб хәбәрләр (§8)—1 саат. 8. Фе'ли вә исми хәбәрләр (§ 9)—1 саат. 9. Мүбтәда илә хәбәрин шәхс вә кәмијјәтә көрә узлашыб-узлашмамасы (§ 10)—1 саат. 10. Шәһәр вә ја кәнд һаггында шифаһи вә јазылы иншa (мәсәлән, «Бизим күчәмиз», «Дәнизкәнары паркда», «Бизим кәндимиз» вә с. мөвзуларда)—3 саат. 11. Чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләри. Тамамлыг. (§ 11)—1 саат. 12. Васитәсиз тамамлыг (§ 12)—1 саат. 13. Васитәли тамамлыг (§ 13)—1 саат. 14. Тә'јин (§ 15)—2 саат. 15. Зәрфлик (§ 17)—1 саат. 16. Зәрфлијин мә'нача нөвләри. Тәрзи-һәрәкәт зәрфлији (§ 18) —1 саат. 17. Заман зәрфлији (§ 19)—1 саат. 18. Јер зәрфлији (§ 20)—1 саат. 19. Кәмијјәт зәрфлији (§ 21) — 1 саат. 20. Сәбәб вә мәгсәд зәрфлији (§ 22)—1 саат. 21. Икинчи дәрәчәли үзвләрин ифадә васитәләри (нитг һиссәләри илә ифадәси)—2 саат.

Гејд: Икинчи дәрәчәли үзвләрин нитг һиссәләри илә ифадәси шакирдләрә грамматик тәһлил јолу илә практик олараг өјрәдилмәлидир. Бу мәгсәд үчүн 14, 16 вә 23-чү параграфлардакы материаллардан (чүмләләрдән) истифадә етмәк олар.

22. Әлавә һаггында анлајыш вә әлавәләрдә дурғу ишарәләри (§ 32)—3 саат. 23. Бүтөв вә јарымчыг чүмләләр (§ 35, 36)—3 саат. 24. Јохлама имла (о, бу әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүл ишарәсинин ишләнмәси вә әлавәләрдә дурғу ишарәләринә аид) вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 24. Әмәли јазы: ичласда гәбул едилмиш гәрары јаза билмәк — 1 саат.

Чүмләнин һәмчинс үзвләри—16 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—4 саат.

1. Һәмчинс үзвләр һаггында үмуми анлајыш (§ 25)—1 саат. 2. Һәмчинс үзвләрин нөвләри (§ 26)—2 саат. 3. Һәмчинс үзвләр арасында бағлајычылар (§ 27)— 3 саат.

Гејд: Бу саатлардан ашағыдакы шәкилдә истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр:

а) битишдирәнләр вә гаршылыг билдирән бағлајычылар—1 саат; б) бөлүшдүрмә, иштирак вә инкар билдирән бағлајычылар—1 саат; в) чалышмалар—1 саат. 4. Әмәли јазы: дивар гәзетинә мәгалә јазмаг—1 саат. 5. Һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләрин ихтисары (§ 28)—1 саат. 6. Хәбәрин һәмчинс мүбтәдаларла узлашмасы (§ 29)— 1 саат. 7. Һәмчинс үзвләр арасында дурғу ишарәләри (§ 30)—2 саат. 8. Чалышмалар: хәбәрдарлыглы имла— 1 саат. 9. Һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөзләр (§ 31)—2 саат. 10 Һәмчинс үзвләрдә дурғу ишарәләринин ишләнмәсинә аид чалышмалар: сәрбәст имла—1 саат. 11. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 12. Шакирдләрин шәхси мүшаһидәсинә әсасән вә ја шәкил үзрә тәбиәт һадисәләринин тәсвиринә аид шифаһи вә јазылы иншa (мәсәлән, «Күнәш чыхаркән», «Мешәдә» вә с. мөвзуларда)—3 саат.

Кечмишләрин тәкрары—8 саат.

Чамал ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр намизәди.

VII СИНИФДӘ «СЕВИЛ» ПЈЕСИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

VII синифдә тәдрис олунан әдәби-бәдии материаллар V вә VI синифдә кечилән материаллардан хејли кениш вә дәрин тәһлил олунур. Бу материаллар ичәрисиндә бөјүк драматургумуз Ч. Чаббарлынын «Севил» пјеси (IV пәрдә) хүсуси лә мараглыдыр. Програм үзрә VII синифдә Чәфәр Чаббарлынын һәјат вә јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумата вә әсәрләриндән нүмунә олараг «Севил» (IV пәрдә) драмынын тәдрисинә дөрд саат вахт ајрылмышдыр. Һәмин вахтын үч сааты «Севил» пјесинин тәдрисинә һәср олунмалыдыр.

Орта мәктәбдә шакирдләр «Севил» драмыны әсасән VII синифдә өјрәнирләр, бурада һәмин әсәрин тәһлилини нисбәтән кениш тәшкил етмәли вә хүсуси һазырлыг апармалыдыр. Бу исә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар ишләри гүввәтләндирмәклә мүмкүндүр. Чүнки бу әсәрин тәдриси үчүн програмда ајрылмыш вахт јалныз әсәрин IV пәрдәсини өјрәтмәк үчүн кифајәтдир. Буна көрә дә әсәрин илк пәрдәләринин синифдәнхарич охусуну тәшкил етмәк вачибдир. Шакирдләр бу пјесин илк пәрдәләринин мәзмунуну билмәдән, синифдә өјрәнәчәкләри IV пәрдәнин әсас идејасыны да ајдынлашдыра билмәзләр.

«Севил» пјесинин тәһлили үчүн ајрылмыш вахты ашағыдакы шәкилдә планлашдырмаг лазымдыр:

Биринчи саат: Пјесин IV пәрдәсини роллар үзрә охумаг.

Икинчи саат: Мәтнин мәзмуну үзәриндә чалышмалар апармаг.

Үчүнчү саат: Пјесин тәһлили.

Мүәллимин бу дәрс саатларында көрәчәји ишләри бу[...]чүр мүәјјәнләшдирмәк олар:

Биринчи дәрсдә: 1) әсәрин I—III пәрдәләринин гыса мәзмуну һаггында мә'лумат верилир; 2) мәтн роллар үзрә охунур; 3) әсәрдәки чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур; 4) мәзмун мүсаһибә јолу илә јекунлашдырылыр.

Евә тапшырыг: Охунмуш парчанын мәзмунуну нағыл етмәк.

Икинчи дәрсдә: 1) мәтнин мәзмуну нағыл олунур; 2) сурәтләрин репликасы үзәриндә мүвафиг чалышмалар апарылыр; 3) охунмуш парчанын планы тутулур.

Ев тапшырығы: 1) әсәрин мәзмунуну бүтөв сөјләмәк; 2) Севилин сон монологуну әзбәрләмәк вә с.

Үчүнчү дәрсдә: 1) мүәллимин әввәлчәдән мүәјјәнләшдирдији суаллар әсасында әсәрин мәзмуну бүтөвлүкдә мүсаһибә јолу илә сорушулур вә јекунлашдырылыр, 2) әсәрин идеја-сијаси дәјәри вә бәдии хүсусијјәтләри ајдынлашдырылыр.

Ев тапшырығы: 1) сурәтләрин сәчијјәсини мүәјјәнләшдирән репликалары сечмәк; 2) әсәрин мәфкурәви вә бәдии тәһлилини өјрәнмәк.

Әдәби гираәт дәрсләриндә «Севил» пјесинин мәзмуну илә шакирдләр әввәлчәдән таныш олмалыдырлар. Пјесин синифдә тәдрисинә тәхминән ики һәфтә галмыш, мүәллим «Севил» әсәринин мәзмуну үзәриндә шакирдләрин тәкбашына ишләмәләри үчүн мүвафиг тапшырыглар вермәли вә бу тапшырыгларын шакирдләр тәрәфиндән јеринә јетирилмәсини вахташыры јохламалыдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, тәкбашына оху заманы шакирдләр мәтни тамамилә өјрәнә билмирләр. Одур ки, мүәллим шакирдләрин синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар мүстәгил охусуна истигамәт вермәли, бу саһәдә онлара көмәк көстәрмәлидир.

«Севил» пјесинин илк пәрдәләринин мәзмунуну синифдәнхарич мәнимсәтмәк үчүн шакирдләрин мүстәгил охусунда онлара конкрет көмәк етмәк, һәмин охуну мүхтәлиф тапшырыг вә чалышмалар васитәсилә истигамәтләндирмәкдир.

Бу мәгсәд үчүн ашағыдакы суал вә тапшырыгдан истифадә етмәк олар:

1. «Севил» пјесинин илк пәрдәләрини охујуб гуртардыгдан сонра, орадакы мәнфи вә мүсбәт сурәтләри бир-бириндән ајырын. 2. Пјесдәки һансы сурәт сизи даһа чох марагландырырды вә нә үчүн? 3. Драмдакы һансы һадисәдән даһа чох мүтәәссир олдунуз? 4. Пјесин биринчи вә икинчи пәрдәләринин гыса мәзмунуну дәфтәрләринизә јазын. 5. Гыса план

тәртиб един вә бу план әсасында пјесин үчүнчү пәрдәсинин
мәзмунуну өјрәнин.

Бу чүр тапшырыг вә чалышмалар шакирдләри охудуг-
лары әсәр үзәриндә даһа марағлы ишләдәрәк, онларын фик-
лары әсәр үзәриндә даһа марағлы ишләдәрәк, онларын фик-
рини конкрет мәсәләләр әтрафында топлаја биләр.

«Севил» пјесинин тәдриси мүәллимин кириш мүсаһибәси
илә башлајыр. Кириш мүсаһибәсиндә шакирдләрин јаш ху-
сусијјәтләринә вә билик сәвијјәләринә ујғун олараг мүәллим
драмда Азәрбајҹан гадынларынын һәјатынын тәсвиринә гыса
нәзәр салмалы, әсәрин мөвзусуну билдирмәли, шакирдләрин
ашағы синифләрдә Ҹ. Ҹаббарлынын јарадыҹылығындан өј-
рәндикләри мә'луматлары һазырламалыдыр. Кириш муса-
һибәси, ејни заманда, конкрет фактлара әсасланмалыдыр.
Јахшы олар ки, белә фактлар колхозда, совхозда вә башга
ичтимаи јерләрдә чалышан адлы-санлы совет гадынларынын
һәјатындан көтүрүлсүн.

Мүәллимин кириш мүсаһибәси тәдрис олунаҹаг әсәрә
шакирдләрдә һәвәс ојатмалы, әсәрин әһәмијјәти, әдәбијјаты-
мыздакы мөвгеји һаггында онлара мүәјјән тәсәввүр вермә-
лидир. Кириш мүсаһибәсиндән сонра әввәлки пәрдәләрин мәз-
муну үзәриндә иш апармалы, драматик оху үсулу илә әсәрин
дөрдүнҹү пәрдәсини шакирдләрә охудараг әввәлинҹи пәрдә-
ләрин мәзмуну илә IV пәрдәсинин мәзмуну арасында тәбии
әлагәни ајдынлашдырмалыдыр.

VII синифдә драматик охунун тәшкили вә кечирилмәси
дә ашағы синифләрдән фәргли шәкилдә апарылмалыдыр.
Шакирдләр һәлә V—VI синифләрдә бир нечә драм әсәри
илә таныш олмуш вә драматик оху гајдаларынын бә'зи хүсу-
сијјәтләрини өјрәнмишләр. VII синифдә бу гајдалары инки-
шаф етдирмәли, мөһкәмләндирмәли, әсас диггәт исә шакирд-
ләрин дүзкүн охумасына верилмәлидир.

«Севил» пјесинин үмуми мәзмуну һаггында белә бир је-
кун мүсаһибәси апармаг олар:

IV пәрдә «Севил» драмынын сон пәрдәсидир. Бу пәрдәдә
һадисәләр совет дөврүндә баш верир, сурәтләрин әсәр боју
инкишафы сона чатыр, әһвалатлар тамамланыр, дүјүмләр
кет-кедә ачылыр. Бу пәрдәдә, һәјат дәјишдији кими, сурәт-
ләрин дүнјакөрүшү, ичтимаи һәјата бахышы да тамамилә
дәјишмишдир. Әввәлки пәрдәләрдәки авам Севил, Атакиши
вә Бабакиши бу пәрдәдә тамамилә дәјишмишләр. Севил,
Москвада али тәһсил алыб гајытмыш, «дүнән ајаглар алтын-
да сүрүнән мискин бир гадын» бу күн мәдәни вә јүксәк шүур-

лу совет вәтәндашы олмуш, Атакиши вә Бабакиши исә кә-
мидә фәһләлик едәрәк шүурҹа чох ирәли кетмишләр. Јени
һәјат дүшмәнләрә дә тә'сир етмишдир. Лакин бу тә'сир Се-
вилә, Бабакиши вә Атакишијә едилән тә'сирин әксинәдир.
Мешшан Балаш, әхлагсыз Дилбәр, буржуа синфинин нүма-
јәндәси олан Мәммәдәли вә Әбдүләли бәј өз әввәлки мөв-
геләрини итирмишләр. Онлар өз ҹилдләрини дәјишмиш, үз-
ләринә «дост» маскасы тахмышлар. Лакин јенә дә онлар
дүшмән сималарыны кизләдә билмир, мүвәффәгијјәтләрими-
зә шүбһә илә бахырлар. Пјес хош бир сонлугла битир.

Пјесин мәзмуну әсасында шакирдләри тәһлилә һазыр-
ламаг, онлары охунмуш мәтн үзәриндә мүстәгил ишләтмәк,
әсас мәсәләләр әтрафында дүшүндүрмәк лазымдыр. Бу мү-
насибәтлә ашағыдакы тапшырыг вә суаллардан истифадә
етмәји мәсләһәт билирик:

1. Севилин авамлығыны, һүгугсузлуғуну көстәрән бир нечә мисал сечин вә гејд дәфтәрләринизә јазын. 2. Мәтндән Севилин көзүачыг, мүбариз совет вәтәндашы олдуғуну көстәрән ики нүмунә көстәрин. 3. Севилин сон пәрдәдә Балаша вердији ҹавабы әзбәрләјин. 4. Күлүшүн һадисәләрин инкишафындакы ролу һаггында нә дејә биләрсән? 5. Дилбәрин шәхсиндә мүәллиф кимләри тәнгид етмишдир? 6. Балаш кимдир вә онун өз аиләсинә мүнасибәти неҹәдир? 7. Мәммәдәли вә Әбдүләли бәјин һансы чиркин сифәтләрини билирсиниз? 8. Күндүз неҹә сурәтдир вә Ҹ. Ҹаббарлынын она мүнасибәти һаггында нә демәк олар? 9. Авам, савадсыз Атакишинин вә Бабакишинин дәјишмәсинә сәбәб нә олду? вә с.

Бу суаллар нөвбәти дәрсдә јохланмалыдыр. Мүәллим шакирдләри әсәрин тәһлилинә һазырламаг үчүн әввәлҹәдән вердији суаллары, ајры-ајры сурәтләрин сәҹијјәси һаггында да тәртиб едә биләр.

«Севил» пјесинин тәһлилинә сурәтләрин, һәр шејдән әввәл исә, мүсбәт сурәтләрин тәһлилиндән башламаг лазымдыр.

Одур ки, әсәрдәки сурәтләри мүсбәт вә мәнфи адлар алтында груплашдырмалы, тәһлилә мүсбәт сурәтләрдән башламалыдыр.

Севил сурәти. Севил сурәтини сәҹијјәләндирмәјә мүсаһибә јолу илә башламаг марағлыдыр. Мүсаһибәни ашағыдакы суаллар үзрә тәшкил етмәк мүмкүндүр: 1. Севил нә үчүн драмын әсас баш гәһрәманы һесаб олунур? 2. Онун әсәрдәки башга сурәтләри баша дүшмәкдә ролу нәдән ибарәтдир? 3. Севилин сәҹијјәви сифәтләри һансылардыр?

4. Севилин мәдәни, савадлы вә мүбариз совет вәтәндашы кими јетишмәсинә сәбәб нә олду?

Севили даһа јахшы сәчијјәләндирмәк үчүн, ону әсәрдәки суретләрлә мүгајисә етмәјин әһәмијјәти дә бөјүкдүр. Јадда сахламаг лазымдыр ки, мүгајисә заманы һәм Севилин, һәм дә башга суретләрин дә характери ајдынлашыр. Севили пјесдә Күлүш, Балаш, Дилбәр вә башгалары илә мүгајисә етмәк олар.

Апарылан мүгајисәдән истифадә едәрәк әсәр боју Севилин инкишафы һаггында шакирдләрдә даһа чанлы тәсәввүр јаратмаг үчүн онларын көмәји илә бир схем дә тәртиб етмәк олар:

Азәрбајчан гадынларынын инкишаф јолу һаггында әсәр јазмасы.

Јүксәк шүурлу вә мәдәни сәвијјәјә чатмасы.

Али тәһсил алмасы.

Мүбаризәдә бәркимәси.

Доғма евиндән һәјата атылмасы.

Севилин савадсыз вә шүурча кери галмыш евдар бир гадын олмасы.

Бу схем әјани олараг, шакирдләрә Севилин характерчә нечә дәјишдијини, онун авам вә савадсыз гадындан јүксәк мәдәнијјәтли вә шүурлу совет адамы сәвијјәсинә јүксәлдијини баша дүшмәјә көмәк едәчәкдир. Одур ки, мүәллим бу схем үзәриндә мүсаһибә апармалы, әсәрин мәзмуну үзрә шакирдләрин алдығы билик вә бачарыглары суретин сәчијјәсинә доғру јөнәлтмәлидир. Беләликлә, Севил суретини шакирдләр мүкәммәл характерли, типик сурет кими јадда сахлајар вә онун сәчијјәви сифәтләриндән нүмунә кими истифадә едәрләр.

Мүәллим истәр мүсаһибә, истәрсә дә мүгајисә үсулу илә чыхарылан нәтичәјә хүсуси диггәт вермәлидир. Бурада елә һәрәкәт етмәк лазымдыр ки, шакирдләр Севилин сәчијјәси һаггында там, ајдын вә дүзкүн тәсәввүрә малик олсунлар.

Күлүш сурәти. Күлүш, шакирдләрин ән чох севдији суретләрдән биридир. Күлүшү сәчијјәләндирмәк үчүн онун характериндә олан мүсбәт кејфијјәтләри илк плана чәкмәк лазымдыр. Һәмин кејфијјәтләр бунлардыр: 1) Күлүшүн савадлы, мәдәни вә шүурлу бир гыз олмасы; 2) онун бәдән тәрбијәси мүәллимлији етмәси; 3) доғма гардашы мешшан Балаша гаршы тамамилә чидди чәбһә тутмасы; 4) душмәнә гаршы гәти, кәскин вә амансызлығы, доста исә вәфалы, сәдагәтли вә гајғыкешлији; 5) горхмаз, чәсарәтли, бачарыглы вә узағкөрәнлији; 6) ичтимаи һәјата мүнасибәти; 7) тәрбијәчилик бачарығы вә с.

Күлүшүн сәчијјәви сифәтләрини шакирдләрә чатдырмаг ишиндә, ән әввәл, онун данышыг вә һәрәкәтләри үзәриндә ајрыча дајанмаг тәләб олунур.

Тәчрүбә көстәрир ки, Күлүшүн данышығындакы үстүөртүлү вә икимә'налы сөзләри чох вахт VII синиф шакирдләри илк нәзәрдә чәтин анлајырлар. Буна көрә, мүәллим, Күлүшүн данышығында һәмин сөзләри вә ја ифадәләри шакирдләрә изаһ етмәлидир. Мисал олараг, Күлүшүн атасы Атакиши илә апардығы сөһбәтиндән ашағыдакы парчаны нәзәрдән кечирәк:

«Јох, ата, әср машын әсридир, ондан гачмаг олмаз. Бир күн мәдәнијјәт зәлзәләси бу тахчалары, бу бухчалары учурачагдыр, сән чылпаг чөлә дүшәчәксән, дәһшәтли машынлар ичәрисиндә галачагсан, унутма ки, машын «метралјоз» кими бир шејдир, архасында олсан гулундур, габағында олсан өлүмүндүр... Сән инди һәјата гаршы чылпагсан. Јазы јатдын, гыш чатды. Сәни о сојундурмамышдыр, сәни һәјат сојундурмушдур, о өзү дә кејиндирәчәкдир. Анчаг бу өлү палтары сәнә јарашмыр. Сәнә јахшы бир палтар лазымдыр».

Күлүшүн бу сөзләри илә драматург һәјатдакы көһнәлик галыгларыны чәмијјәт үзвләринин инкишафына мане олан бухов һесаб едир вә бу бухову мәдәни ингилаб јолу илә арадан галдырманын мүмкүн олдуғуну көстәрир. Күлүш, нанкор гардашынын өз шөһрәти үчүн атасынын башына ачдығы фырылдағы, она кејдирилән өлү палтарыны очаға атыр вә Атакишини «јахшы бир палтар» кејмәк үчүн һәјата, әмәк чәбһәсинә јола салыр.

Күлүш суретини тәһлил едәркән мүһүм бир мәсәләни дә унутмамалыдыр; шакирдләрә баша салмаг лазымдыр ки, истәр Севили, истәрсә Атакишини ојатмагда, мүбаризә үчүн силаһландырмагда Күлүш, һәр шејдән әввәл, өз вәтәндашлыг борчуну јеринә јетирир.

Күлүш суретини сәчијјәләндирәркән онун тәрбијәчилик фәалијјәтинә, Күндүзә бәсләдији бөјүк гајғыја ајрыча диггәт верилмәлидир. Күлүшүн бу иши, онун бәдән тәрбијәсинә вә идмана бөјүк гијмәт вермәси вә һәвәс көстәрмәси шакирдләрә јахшы тә'сир етмәклә бәрабәр, тәрбијәви чәһәтдән дә бөјүк рол ојнаја биләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Күлүш совет мүәллимидир.
Аиләдә баш верән фәлакәтә бахмајараг, Күлүш, Күндүзүн
тәрбијәси илә шәхсән өзү мәшғул олур, она доғма анадан ар-
тыг һөрмәт едир вә бөјүдүр. О, балача Күндүзү марağлан-
дыран ән кичик мәсәләләрә белә дүшүнүлмүш, мә'налы ҹа-
ваблар верир; онун ән ади һәрәкәтини көздән гачырмыр. Кү-
лүш Күндүзү тәрбијә етдији илк күндән ону јүксәк мәгсәд
вә бөјүк гајәләр үчүн бөјүдүр.

Күлүшүн әсәрдәки мөвгејини анламагда онун балача
Күндүзлә олан әлагәсини тәһлил етмәјин бөјүк әһәмијјәти
вардыр. Мәктәбләримизин тәҹрүбәси көстәрир ки, «Севил»
драмынын тәдриси заманы шакирдләр Күндүз сурәти вә
онун һәјаты илә чох мараглаңырлар. Әсәрдә Күндүзүн аз
иштирак етмәсинә бахмајараг, Ҹ. Ҹаббарлы она бөјүк үмид
бәсләмиш вә мәһәббәтлә тәсвир етмишдир.

Күндүз сурәтинин тәһлили илә шакирдләрдә бөјүкләрә
һөрмәт, мүәллим вә валидејнин фајдалы мәсләһәтини ешит-
мәк вә с. әхлаги сифәтләри ашыламаг олар.

Атакиши вә Бабакиши сурәтләри. Атакиши вә Бабаки-
ши сурәтләри бир чох ҹәһәтдән бир-биринә охшаса-
лар да онлардан һәр бирини фәрди характери вардыр. Ата-
киши вә Бабакиши өз һәрәкәтләри, кејим вә данышыглары
е'тибары илә шакирдләрдә ингилаба гәдәрки Азәрбајҹан
кәндлисинин ағыр вәзијјәти һаггында мүәјјән тәсәввүр оја-
дыр.

Бүтүн хүсусијјәтләри илә тәбии бир планда ишләнмиш
бу сурәтләрин характерҹә дәјишмәси дә чох инандырыҹы вә
мараглы тәсвир олунмушдур. Кәнҹлик дөврләриндә бир-би-
ри илә јахын дост олан Атакиши вә Бабакиши сонралар бир-
бири илә гоһум олмушлар. Атакиши Балашын, Бабакиши
исә Севилин атасыдыр. Зүлм, аҹлыг, чәтин һәјат бунлары
вахтсыз гочалтмышдыр.

Бабакишидән фәргли олараг Атакишинин оғлу вә гызы
охумуш вә мүәјјән гуллуға саһиб олмушлар. Буна бахмаја-
раг, «тале» јенә Атакишини ағыр вәзијјәтдән, дәрд вә гәмдән
гуртармамышдыр. «Нанкор өвлад» онун башына мин ҹүр фә-
лакәт ачыр, өз шөһрәти үчүн индијә гәдәр «танрыја белә
бәндәлик еләмәјән» Атакишини лал адландырыб инсан сај-
мыр, бәјәнмир, өлү палтары кејиндирир.

Атакиши оғлу Балашын һәрәкәтләринә үрәкдән јаныр.
Лакин она тә'сир едә билмир. Гоча вә шикәст олмасына бах-
мајараг, о, әмәксевән, зәһмәтә гатланан бир адамдыр. Онун

«үрәји сөзлә долу» халгын бајаты вә мәсәлләри илә зәнкиндир.

Бабакиши исә кәнддә јашајыр. Онун доланмасы, аилә шәраити чох ағырдыр. Күнүнү көмүрчүлүклә кечирир. Алын тәри вә ағыр зәһмәтлә ишләмәсинә бахмајараг, јенә аҹ вә јалаваҹдыр. Дөврүн бүтүн зүлмү ону өз пәнҹәси алтында әзиб мәһв едир. Балаш өз атасыны инсан јеринә гојмадығы кими, гајынатасы олан Бабакишини дә инсан һесаб етмир, өзүнү Дилбәрә даһа ширин вә «сәдагәтли» көстәрмәк үчүн ону тәһгир едир, јолчу адландырыр.

Бу ики сурәтин һәјаты һаггында үмуми шәкилдә верилән бу мә'луматдан сонра онларын характерҹә бир-биринә охшарлыгларыны ашағыдакы ҹәһәтләринә көрә мүгајисә етмәк олар:

1) пјесин илк пәрдәләриндә һәр икисинин савадсыз вә шүурҹа кери олмалары; 2) әмәксевәрликләри; 3) садә вә тәмиз гәлбә малик олдуглары; 4) бир-бири илә сәмими достлуглары; 5) һәр икисинин ејни дәрәҹә зүлм көрмәләри; 6) иҹтимаи һәјата бирликдә атылмалары; 7) һәр икисинин кәмидә фәһләлик етмәләри (бири очагчы, дикәри исә газанчыдыр); 8) данышыг тәрзләри арасында фәрг олса да, бир-биринә чох јахынлыглары; 9) хасијјәт, кејим, һәтта адча да бир-биринә ујғунлуглары; 10) әмәк ҹәбһәсиндә јени һәјатын һәр икисини ејни дәрәҹәдә дәјишмәси вә с.

Бундан сонра мүәллим, ајры-ајры сурәтләрин дили үзәриндә иш апармалыдыр. Шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр ки, Атакиши вә Бабакишинин данышығы ҹанлы данышыг дилинин нүмунәләридир. Онларын дилиндә ҹанлы дилә мәхсус сөз вә ифадәләр олдугҹа кениш јер тутур. Буну шакирдләрә даһа јахшы чатдырмаг үчүн, ашағыдакы формада бир схем дүзәлдиб дәрсдә бундан истифадә етмәк олар:

1. Пјесин әввәлинҹи пәрдәләриндә Атакиши вә Бабакишинин данышыг хүсусијјәтләри һаггында схем.

Сыра №	Бабакишинин данышығындан нүмунәләр	Кимә мүраҹиәтлә	Сыра №	Атакишинин данышығындан нүмунәләр	Кимә мүраҹиәтлә
1.	Бу ил гызым, **түркүн сөзү**, нәмишлик олмады, һавалар **түркүн сөзү**, гуру кечди, мән дә борҹа дүшмүшәм, бир	Севилә	1	Ај сәнә гурбан инәкләр. Бу балам нә вахт имәкләр. Сәнә гурбан иланлар. Бу балам һачан дил анлар.	Күндүзә Күлүшә

Сыра №	Бабакишинин данышығындан нүмунәләр	Кимә мүрачиәтлә	Сыра №	Атакишинин данышығындан нүмунәләр	Кимә мүрачиәтлә
	аз көмүр кәтирдим ки, **түркүн сөзү,** пула кетмәди, бәлкә **түркүн сөзү,** шәһәрдә бир тәһәр илә доланаг.		2	Јох, јох, машынла јохам, гызым, шејтан ишидир, горхурам.	
	Кәдә, Атакиши? **Түркүн сөзү** бу нә сир-сифәтдир, һачандан белә, **түркүн сөзү,** әфәнди олубсан, һә... һә... һә... Әкдијин нохуд, бичдијин нохуд, базара кириб ләбләби олуб...		3	Бабакиши, сән дә адә, вај сәнә нә дејим, сән һара, бура һара, а киши, хош көрдүк, дајан бир сәни гучаглајым, а киши, һачандан јохсан.	Бабакишијә

Бу схем васитәсилә шакирдләр һәр ики сурәтин данышыг тәрзини бир-бириндән ајыра биләчәкләр. Сонра исә мүәллим, Атакиши вә Бабакишинин Совет һакимијјәти илләриндә һәм шүур, һәм дә данышыг чәһәтдән нечә дәјишдикләрини баша салмаг үчүн шакирдләри синифдәнхарич чалышмалар үзрә дә мүстәгил ишләдә биләр. Она көрә дә шакирдләри белә бир тапшырыг үзрә мүстәгил ишләтмәк олар: охунмуш пәрдәдә (IV пәрдәдә) Атакиши вә Бабакишинин шүурча дәјишдијини көстәрән бир нечә нүмунә сөјләјин вә онларын данышыгларында ишләнән јени сөзләри сечин.

Мүәллимин башлыча вәзифәси, шакирдләрин Атакиши вә Бабакишинин данышығындан сечдикләри: «очагчы», «газанчы», «мајак», «валс» вә с. сөзләри синифдә груплашдырыб, ајдын изаһ вермәкдән ибарәтдир.

Шүбһәсиз ки, мүәллим мүхтәлиф үсуллара әл атмагла шакирдләрә Атакиши вә Бабакиши кими кечмишдә авам, савадсыз, шүурча кери галмыш адамларын нечә инкишаф етдијини, јени һәјатын јалныз кәнчләри дејил, гочалары да дәјишдијини мәнимсәдә биләр вә беләликлә, бу сурәтләри онларын нәзәриндә һәјати типләр кими чанландырмаға мүвәффәг олар.

Драмын мәнфи сурәтләри. Шакирдләрдә коммунист әхлагы сифәтләри тәрбијәләндирмәк ишиндә бәдии әсәрин мәнфи сурәтләрини дүзкүн дәрк етмәк бачарығы јаратмағын да бөјүк әһәмијјәти вардыр.

«Севил» драмынын мүсбәт сурәтләринин чанлы вә долғун симасынын, онларда олан мүсбәт кејфијјәтләрин даһа габарыг көрүнмәсинин башлыча сәбәбләриндән бири дә мәнфи сурәтләрлә гаршы гојулмасы вә мүбаризәдә тәсвир едилмәсиндән ибарәтдир. Мәсәлән, Севил сурәти бу чәһәтдән она көрә гүввәтлидир ки, драмдакы Дилбәр бүтүн хүсусијјәтләри илә онун әксини тәшкил едир. Еләчә Дилбәр вә өз доғма гардашы Балаша гаршы гојулан Күлүш һаггында да бу фикри сөјләмәк олар.

Үмумијјәтлә, јалныз «Севил» драмында дејил, Ч. Чаббарлынын башга драмларында да бу чүр гүввәтли конфликтин олмасы һәмин әсәрләрин охучулар тәрәфиндән бөјүк мәһәббәтлә севилмәсинә сәбәб олан башлыча әсаслардан биридир.

Чаббарлы реализминин күчү ондадыр ки, «Севил» драмында мәнфи типләр дә, инандырычы шәкилдә јарадылмыш, мүсбәт сурәтләр кими долғун вә үмумиләшмиш планда көстәрилмишдир. Әсәрдәки мәнфи сурәтләри тәһлил етмәклә, шакирдләрә ашағыдакылар өјрәдилмиш олур: 1) мәнфи сурәтләрин дүзкүн тәһлили шакирдләрә мүсбәт сурәтләри даһа јахшы баша дүшмәк имканы верир; 2) мәнфи сурәтләри јахшы баша дүшмәк шакирдләрдә кечмиш чәмијјәтә вә онун дүшмән үнсүрләринә гәзәб вә нифрәт һисси тәрбијә етмәјә көмәк едир; 3) мәнфи сурәтләр васитәсилә шакирдләр пис сифәтләрдән узаглашыр вә өз сајыглыгларыны даһа да гүввәтләндирирләр.

Балаш сурәти. Драмын әсас сурәтләриндән бири дә Балашдыр. О, јохсул аиләдә бөјүмүш вә Атакишинин ағыр зәһмәти нәтичәсиндә охумушдур. Лакин Балаш характерчә алчаг вә дүшмән бир типдир. О, өз аиләсини сајмыр, арвадыны вә атасыны тәһгир едир. Балашы алчалдан онун јалныз мәишәт позғунлуғу дејил, о јени заманда, Азәрбајчан халгынын ән гәддар дүшмәни—мүдахиләчиләрин әлиндә ојунчаг олан «мүсават» һөкумәтинин чиновники, лакејидир. Чаббарлы, Балашын чиркин симасыны ачаркән, мүхтәлиф бәдии үсуллара әл атмышдыр. Мүәллим тәдрис просесиндә һәмин үсуллары нәзәрә алмалы вә Балашын ифшасында вәтән вә халг хаинләринин ич үзүнү ачмалыдыр. Бунун үчүн

шакирдләри ашағыдакы план үзрә ишләтмәк лазымдыр: 1) Балаш мәнсуб олдуғу чәбһәјә көрә јалныз өз аиләси үчүн дејил, бүтүн халг үчүн тәһлүкәли бир дүшмәндир. О, вәтән хаиниидир; 2) севкидә вәфасыздыр; 3) Балаш оғру вә чинајәткардыр; 4) Балаш чәсарәтсиз вә горхагдыр; 5) зәиф ирадәли вә әхлагсыздыр; 6) ән пис әр вә алчаг бир атадыр вә с.

Көрүндүјү кими, бу сифәтләр совет адамына вә онун тәрбијәсинә јад олан ән алчаг сифәтләрдир.

Шакирдләри пис ишләрдән чәкиндирмәк, чәсарәтли, ирадәли, әхлаглы, бир сөзлә, сағлам руһлу нәсил кими бөјүтмәк үчүн Балашын сифәтләринә гаршы онларда нифрәт һиссләри ојатмаг лазымдыр.

Балашын характери һаггында шакирдләрдә даһа ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн, әввәлчәдән охунмуш мәтндән мүвафиг нүмунәләр сечдирмәк, дүнјабахышыны вә сијаси әгидәсини јахшы баша дүшмәк үчүн онун данышығына да хүсуси диггәт вермәлидир. Тәбиидир ки, Балашын дилиндәки бир чох јабанчы сөз вә ифадәләр шакирдләр үчүн јад олдуғуна көрә, анлашылмајачагдыр. Бә'зән исә Балашын нә үчүн бу тәрздә данышдығы шакирдләрә гаранлыг галачагдыр. Мүәллим онун данышыг хүсусијјәтләри илә характери арасындакы әлагәни шакирдләрә баша салмалыдыр.

Балаш сурәтини тәһлил едәркән ону пјесин башга сурәтләриндән гәтијјән ајырмамалыдыр. Шакирдләр бу сурәтләри о заман јахшы баша дүшәрләр ки, онун һәрәкәтләрини, әсил симасыны ачмаг үчүн әсәрдәки башга сурәтләрлә әлагәләндирә билсинләр.

Дилбәр сурәти. «Севил» пјесиндәки мәнфи сурәтләр ичәрисиндә Дилбәр хүсуси јер тутур. (Буна пјесдә «инчә дүшсүн» дејә, Едилја ханым да дејирләр).

Биринчи пәрдәдә Дилбәрин һаггында данышылыр, лакин о, сәһнәјә илк дәфә II пәрдәдә чыхыр. Балашын нәзәриндә о: «русчаны русдан, франсызчаны франсыздан јахшы данышыр, фәлсәфәни беш бармағы кими билир».

Буржуа-мүлкәдар әхлагынын ән ијрәнч тәрбијәси илә бөјүмүш бу әхлагсыз гадын, әсәрдә нәчиб вә намуслу Севилә гаршы гојулмушдур. Күлүшүн дедији кими о, Севилин рәгибидир. Бурада мүәллим Севил сурәтинин сәчијјәси заманы апардығы мүгајисәни јада салмалы, ән чох Дилбәр вә Севилин Балаша мүнасибәтиндән данышмалыдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, Севил дә, Дилбәр дә Балашы севирләр. Лакин Севилин мәһәббәти һәгиги, инсани мәһәббәт олдуғу һалда, Дилбәрин мәһәббәти сахта, јаланчы, мәнсәб вә шөһрәт үчүн олан бајағы бир мәһәббәтдир. О, Балашы вәзифәсинә вә пулуна көрә «севир», онун адындан вә мөвгејиндән өз шәхси мәнфәәти үчүн истифадә едир. Бунунла белә, Дилбәрдә Балашын зәиф ирадәсини әлә алмаг «бачарығы», ону ушаг ојунчағы кими ојнатмаг «габилијјәти» дә вардыр.

Мүәллим, Дилбәрин мәнфи сифәтләрини ифша етмәклә бәрабәр, онун Балаш, Мәммәдәли вә Әбдүләли бәјлә әлагәсини дә көстәрмәли вә беләликлә, һәмин сурәтләри бирләшдирән әсас хүсусијјәтләри шакирдләрә баша салмаға чалышмалыдыр.

Шакирдләр заһирән өзүнү мәдәни, савадлы бир адам кими көстәрмәјә чалышан, Дилбәр сурәтинин харичи «көзәллији» илә дахили чиркинлији арасындакы зиддијјәтин тәсвирини, бу тәсвирлә һәмин сурәтә Чаббарлынын мүнасибәтини изаһ етмәји дә бачармалыдырлар.

Дилбәрин данышығында јерли-јерсиз ишләнән рус, франсыз вә башга диллардән алынмыш сөз вә ифадәләрә тәсадүфи бир һал кими бахмаг олмаз. Шакирдләр үчүн ајдын олмалыдыр ки, Дилбәрин данышыг тәрзини дәриндән өјрәнмәк јалныз онун шәхсијјәтини дејил, буржуа-мүлкәдар гурулушунун ич үзүнү ачыб ифша етмәк үчүн дә чох јахшы материал верир.

Тәчрүбә көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр Дилбәрин данышыг тәрзинә дүзкүн гијмәт вермәкдә чәтинлик чәкирләр. Әлбәттә, бурада јадда сахламаг лазымдыр ки, Дилбәрин тез-тез рус вә франсыз сөз вә ифадәләрини ишләтмәси һеч дә онун бу дилләри јахшы билмәсиндән ирәли кәлән әламәт дејилдир.

Дилбәрин сәчијјәси һаггында шакирдләрдә конкрет тәсәввүр јаратмалы вә һәмин сифәтләрә гаршы онларда нифрәт ојатмаға чалышмалыдыр. Шакирдләрин билијини ашағыдакы шәкилдә груплашдырмалыдыр: 1) Дилбәрин шөһрәтпәрәст вә ловға олмасы; 2) әхлагсыз вә һијләкәрлији; 3) мәдәнијјәти заһири вә бәзәк-дүзәкдә көрмәси; 4) габалығы, кобудлуғу вә сатгынлығы; 5) аилә вә тәрбијә мәсәләләринә алчаг нәзәрлә бахмасы; 6) мә'нәви чүрүклүјү вә с.

Дилбәр сурәтинин сәчијјәси илә әлагәдар олараг «Севил» пјесиндә ән гәддар вә ән тәһлүкәли дүшмән олан Әбдүләли бәј вә Мирзә Мәммәдәли сурәтләринин сәчијјәси үзәриндә гысача дајанмаг лазымдыр.

К. ӘМИРАСЛАНОВ
Бакы, Октјабр рајонунун 161
нөмрәли мәктәбинин мүәллими.

ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ ОРФОГРАФИК СӘҺВЛӘРИН ГАРШЫСЫНЫ АЛАН ТӘДБИРЛӘР

Орфографик сәһвләр үзәриндә иш үсуллары чох мүхтәлифдир. Бу үсулларын мүхтәлифлији сәһвләрин баш вермә сәбәбләринин чүрбәчүр олмасы илә изаһ едилир.

Орфографик сәһвләр үзәриндә апарылан бу иш ана дили үзрә мүхтәлиф тәдбирләри әһатә едән мүрәккәб вә чохтәрәфли бир тәдрис просесидир. Бу иш һәм мүәллимләрдән, һәм дә шакирдләрдән кәркин вә инамлы зәһмәт тәләб едир. Шакирдләрин ана дилиндән мөһкәм нәзәри вә практик вәрдишләрә јијәләнмәси, сәһвләр үзәриндә ишин дүзкүн тәшкилиндән чох асылыдыр.

Сәһвләр үзәриндә иш үч мәрһәләдән—сәһвләрин һесаба алыныб өјрәнилмәсиндән, онларын изаһ вә ислаһ едилмәсиндән вә сәһвләрин гаршысыны алан тәдбирләрдән ибарәтдир. Сәһвләр үзәриндә ишин бу үч тәркиб һиссәси бир-бири илә сых әлагәдә олмалыдыр. Мәгаләнин һәчминин мәһдуд олмасы сәбәбиндән бурада орфографик сәһвләрин мүәллим тәрәфиндән нечә һесаба алыныб өјрәнилмәсиндән, онларын нә чүр изаһ вә тәһлил едилмәсиндән дејил, јалныз сәһвләрин гаршысыны алан тәдбирләрдән бәһс едиләчәкдир.

Орфографик сәһвләр үзәриндә иш, сәһвләри ислаһ етмәк мәгсәди илә шакирдләрә верилән бир сыра чалышмаларла әлагәдар апарылмалыдыр. Шакирдләрин орфографик сәһвләр үзәриндә ишләдилмәси әсас е'тибары илә шүурлу дәрк етмә вә өзү-өзүнү јохлама әсасында тәшкил олунмалыдыр ки, бу да ашағыдакы јолларла әлдә едилир:

1. Шакирдләри өз јаздыгларыны нәзарәт алтында сахламаға алышдырмаг. 2. Шакирдә сәһвин маһијјәтини дәрк етдирмәк. 3. Мувафиг орфографик гајданын дәгиг тә'рифини билмәјн шакирддән тәләб етмәк. 4. Шакирди сәһвләр үзәриндә чалышдырмаг мәгсәди илә јарадычы јазылардан истифадә етмәк. 5. Јазылышы чәтин јадда галан сөзләрдән орфографик лүғәтчә тәртиб етмәк. Шакирдин сәһвләр үзәриндә апардығы ишин нәтичәсини ајдынлашдырмаг үчүн јохлама имла јаздырмаг.

Шакирдләрин өз јазыларына нәзарәти ики јолла: 1) јазы просесиндә сөзләри һечаларла, јаваш сәслә тәкрар етмәк; 2) бурахылмыш сәһвләри груплашдырараг мүәјјән тајдада һесаба алмаг јолу илә ола биләр. Шакирд јазы заманында сөзләри јаваш сәслә, һеча-һеча тәкрар етдикчә һәрф, һеча өтүрмүр, һабелә һәрф, һеча артырмыр вә нәһајәт, сөзләрин дүзкүн шәклини ешитмә дујғусу васитәсилә мөһкәм гаврајараг даһа әсаслы сурәтдә мәнимсәјир.

Шакирдләрдә өз сәһвләрини тапмаг вә онлары орфографија гајдаларына көрә груплашдырмаг вәрдишини мүәллим I синифдән башлајараг тәрбијә вә инкишаф етдирмәлидир. Шакирдләрин грамматик-орфографик биликләри артдыгча, онлар өз сәһвләрини даһа мүкәммәл вә дәгиг груплашдырмағы бачармалыдырлар.

Грамматика вә јазы гајдаларынын IV синифдә нисбәтән даһа ардычыл өјрәдилмәси илә әлагәдар оларaг бу синфин шакирдләри өз орфографик сәһвләрини артыг, ашағыдакы 9 бөлкү әсасында груплашдыра билмәлидирләр: 1) шәкилчиләрин орфографијасына аид сәһвләр; 2) г, к, ғ самитләринин јазылышына аид сәһвләр; 3) нисбәт шәкилчиләринин јазылышына аид сәһвләр; 4) сөзләрин бөјүк һәрфлә јазылмасында бурахылан сәһвләр; 5) чохһечалы сөзләрин сонундакы г самитинин орфографијасына аид сәһвләр; 6) сөзләрин сонундакы чинкилтили самитләрин јазылышында бурахылан сәһвләр; 7) да, дә бағлајычы вә шәкилчиләринин јазылышына аид сәһвләр; 8) ки шәкилчиси вә бағлајычысынын јазылышында бурахылан сәһвләр; 9) һәрфөтүрмә вә артыг һәрф јазмаг.

Орфографик сәһвләрин маһијјәтини дәриндән дәрк етмәк үчүн шакирд ашағыдакы ишләри мүстәгил олараг көрмәлидир:

1) Тахтадакы нүмунәләр әсасында орфографик сәһвләри јазы ишиндә ахтарыб тапмаг; 2) сәһв јазылмыш сөз көкүнү,

шәкилчини вә ја һәрфи мүәллимин гејдләри әсасында позуб үзәриндә дүзкүн шәклини јазмаг; 3) сәһв јазылмыш сөзүн дүзкүн шәклини ишләтмәклә јени ҹүмлә тәртиб етмәк.

Мүвафиг орфографија гајдасынын дәгиг тә'рифини билмәји шакирддән тәләб едәркән мүәллим диггәт етмәлидир ки, шакирд һәмин гајданы механики дејил, шүурлу гаврамыш олсун. Она көрә тәләб етмәк лазымдыр ки, шакирд өз сәһвләрини мүвафиг орфографија гајдасына иснад етмәклә һәмин сөзүн дүзкүн јазылышыны әсасландырсын.

Шакирдләри сәһвләр үзәриндә чалышдыраркән, верилмиш сөз вә ја ҹүмләләрә охшар нүмунәләр ахтарыб тапмаг, сәһв јазылмыш сөзүн дүзкүн шәклини ишләтмәклә мүхтәлиф мәзмунлу ҹүмләләр тәртиб етмәк, сөзләрин шәклини (ифадә етдији заманы, һалыны, шәхсини, кәмијјәтини вә с.) дәјишдирәрәк ҹүмлә јазмаг вә с. бу кими сәрбәст типли јазылардан кениш истифадә етмәк лазымдыр.

Мәсәлән, фе'л көкләриндән исим вә сифәт әмәлә кәтирән **ки** шәкилчисинин орфографијасына даир сәһвләр үзәриндә шакирдләри ишләдәркән тәләб етмәлидир ки, **ки** шәкилчисинин сөзә битишик јазылмасына аид бир нечә мисал тапыб ҹүмлә ичәрисиндә ишләтсинләр, шәкилчиләрин вурғусуну көстәрсинләр: эски, итки, сәпки, сечки; Асја, **эскини** мәнә вер! Јерли Советләрә **сечкиләр** мүвәффәгијјәтлә кечди. Ушағын әлиндәки **сәпки** кечиб кетди. Қолхозумуз бу ил тахылы **иткисиз** топлады.

Вурғулу һечадан габагкы ҹинкилтили самитләрин редуксијасы нәтиҹәсиндә баш верән гаштыг, јассаг, дуссуз типли фонетик сәһвләрин ислаһы үзәриндә чалышдырмаг үчүн онлара тапшырмаг лазымдыр ки, әввәлчә сөзләрин дүзкүн шәклини көстәрсинләр, сонра ејни сөз көкләриндән елә јени сөзләр дүзәлтсинләр ки, тәләффүз тә'сири илә сәһв јазылмыш ҹинкилтили самитләр бу дәфә вурғулу һечаја дүшсүнләр.

Мәсәлән, јассаг (јазсаг)—ја́з-јаза́р-јаза́н; дуссуз (дузсуз)—дузу-дуза-дузун кими; ја да һмин самитләрдән сонра башга бир саит вә ја ҹинкилтили самит кәлсин.

Мәсәлән, јассаг (јазсаг)—јазаҹаг-јаздыг.

дуссуз (дузсуз)—дузумуз-дузлар.

Бундан сонра, ушаглара тапшырмаг лазымдыр ки, һәмин сөзләрин дүзкүн шәклини ишләтмәклә ҹүмләләр тәртиб етсинләр.

Дүзкүн јазы шәклини мөһкәмләтмәк үчүн верилмиш нүмунә сөзләриндән истифадә едилмәси, сәһвләрин маһијјәтини шакирдләрә даһа әтрафлы баша салмаг үчүн чох јахшы бир васитәдир. Бу үсулун фајдалы ҹәһәти ондан ибарәтдир ки, һәмин нүмунә сөзләрини ахтарыб тапмагла шакирдләр бу сөзләрин орфографијасыны да изаһ етмиш олурлар.

Нүмунә сөзләринин јазылмасы үсулуну ашағыдакы гајдалара даир сәһвләри арадан галдырмаг үчүн тәтбиг етмәк чох фајдалыдыр:

1) Сөз көкләринин јазылышына даир сәһвләрин гаршысыны алмаг үчүн:

а) сөзләрин баш сәсләринин јазылышында бурахылан сәһвләрин (мәс.: пәс, ә'лан , ылдырым) гаршысыны алмаг үчүн;

бәс—бичин—бүтөв—булуд...
е'лан—ениш—еркән—ертә...
илдырым—ишыг—илхы—ираг...

б) сөзләрин орта сәсләринин јазылышында бурахылан сәһвләрин (мәс.: өјсүрәк, сәлам, таза, ајид) гаршысыны алмаг үчүн;

өскүрәк—күлфәт—чылпаг—кирпик...
салам—давам—нағд—гадаған...
тәзә—вәрәг—тәрәвәз—тәрәзи...
аид—аилә, даир—даирә...

в) сөзләрин сон сәсләринин јазылышында бурахылан сәһвләрин (мәс.: чәкичи, сут, кичик, торпах) гаршысыны алмаг үчүн:

чәкиҹ—кәрпиҹ—сүзкәҹ—ағаҹ...
кәнд—гурд—дөрд—палыд...
кичик—чичәк—кәпәнәк—күләк...
торпаг—чылпаг—гонаг—папаг...

2) Шәкилчиләрин јазылышына даир сәһвләрин гаршысыны алмаг үчүн;

а) гапалы саитли шәкилчиләрин һәм дамаг, һәм дә додаг аһәнкинә табе едиләрәк дөрд ҹүр јазылмасында бурахылан сәһвләрин (мәс.; бакили, сөзсиз, өлүмчил, колхозчи) гаршысыны алмаг үчүн;

бакылы—шәһәрли—туршсулу—көјнүклү...
сөзсүз—дузсуз—шәксиз—адамсыз...
өлүмҹүл—јухуҹул—ишҹил—габагҹыл...
колхозчу—үзүкчү—дилчи—арычы...

б) фе'л көкләриндән исим вә сифәт әмәлә кәтирән шә- килчиләрин јазылышында бурахылан сәһвләрин (мәс·; сечки, дашгын, чалгы, јоргун) гаршысыны алмаг үчүн;

сечки—сәпки—ички—итки...
дашгын—басгын—гачгын—сатгын...
чалғы—гарғы—сарғы,
јорғун—долғун—вурғун—тутғун...

Бу үсул шакирдләри бир сыра башга сәһвләр үзәриндә ишләтмәк үчүн дә мүвәффәгијјәтлә тәтбиг олуна биләр.

Лакин нүмунә сөзләриндән истифадә үсулунун зәиф чә- һәти ондан ибарәтдир ки, бурада шакирдләр орфографик сәһвләрин гаршысында нүмунә сөзләрини јаздыглары вахт, онларын јазылышыны мүәјјән едән мувафиг орфографик гај- даја мүрачиәт етмирләр. Бу ишдә ола биләчәк механизмин вә схематизмин гаршысыны алмаг үчүн мүәллим јол верил- миш орфографик сәһвләри шакирдләрә изаһ етдирәркән, «Азәрбајчан дили» дәрслијинин вә ја «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары»нын мүвафиг маддәсинә иснад етмә- ји, нүмунә сөзләрини көстәрмәклә бәрабәр сөзүн јазылышы- ны мүәјјәнләшдирән орфографик гајданы, тә'рифи сөјләмә- ји, гәбул олунмуш гыса ифадә шәкилләриндән истифадә едә- рәк сөзләрин морфоложи тәһлилини шакирдләрдән тәләб ет- мәлидир.

III вә IV синиф шакирдләри орфографија лүғәти илә дә ишләмәји бачармалыдырлар. Мәктәблиләр үчүн хүсуси ор- фографија лүғәтинин олмамасыны нәзәрә алараг, мүәллим шакирдләрин өзләринә лүғәтчәләр тәртиб етдирмәлидир. Ор- фографик лүғәтчәдә шакирдләр јазылышы чәтин јадда сах- ланан һәр сөзүн гаршысында «Азәрбајчан дилинин орфогра- фија гајдалары»ны, јахуд дәрслијин мүвафиг маддәсини вә ја параграфыны көстәрмәлидир.

Мүәллим нәзәрә алмалыдыр ки, әксәр һалларда лүғәт- чәдә јазылмыш сөзләрин орфографијасына аид конкрет гај- далар олмадығындан, ушаглар онларын јазылышыны тез јад- дан чыхара биләрләр. Буна көрә дә мүәллим орфографик лү- ғәтчәләрә јаздығы сөзләрә аид мүхтәлиф чалышмалар вер- мәли, онлары мисаллар ичәрисиндә ишләтмәли, бу сөзләрин јазылышына аид хүсуси чәдвәлләр тәртиб едиб синфин ди- варларындан асмалы, бир сөзлә, онларын мөһкәм вәрдиш һа- лында шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнмәси үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрмәлидир.

Шакирдин сәһвләр үзәриндә апардығы ишин нәтичәсини ајдынлашдырмаг үчүн јаздырылан имла һәм һәчм, һәм тәркиб, һәм дә әһатә етдији орфографик гајдаларын мигдары е'тибары илә ади јохлама имласындан хејли фәргләнмәлидир. Бу имланын мәтни шакирдләрин характер орфографик сәһвләри әсасында сечилмәли (тәртиб едилмәли)дир. Јекун имласы сәһвләр үзәриндә иш үчүн ајрылмыш дәрсин сонунда јаздырылыр. Јекун имласынын бүтүн характер орфографик сәһвләри әһатә етмәси вачиб дејил. Бу имланын мәтни 25—30 сөздән ибарәт олмалыдыр. Лакин јекун имласынын нәтичәләри синифдә мүтләг јохланыб мүәјјән едилмәлидир. Јекун имласы шакирдләрин өзләри тәрәфиндән јохланмалыдыр. Бундан өтрү имланын мәтни мүәллим тәрәфиндән бир даһа охунмалы, ја да мәтнин сурәти јазы тахтасындан асылмалыдыр. Шакирдләр имланын мәтнини чүмлә-чүмлә динләјәрәк (вә ја тахтадан асылмыш мәтни охујараг) өз сәһвләрини ислаһ етмәлидирләр.

Сәһвләрин гаршысыны алмаг үчүн шакирдләрә верилән чалышма нөвләри. Орфографик чалышмаларын нөвләри чох мүхтәлифдир. Бу мүхтәлифлик гаршыја гојулан мәгсәддән вә орфографик сәһвләрин характериндән асылыдыр.

III вә IV синифләрдә ашағыдакы тапшырыг нөвләриндән истифадә етмәк олар:

1) Верилмиш сөзләрин ифадә олунан фикрә көрә дәјишдирилмәси. Бу типли чалышмалар һәм фонетик, һәм дә морфоложи сәһвләрин ислаһ едилмәси үчүн верилир. Онларын мәтни рабитәли вә рабитәсиз ола биләр. Чалышманын тәләб һиссәси тәхминән белә ифадә олунмалыдыр: «Мө'тәризәдәки сөзләри чүмләнин мә'насына көрә дәјишдирәрәк дәфтәринизә јазын вә һәмин сөзләрин орфографијасыны әсасландырын». Чалышманын мәтниндә мүәјјән сөзләр (исим, сифәт, сај, әвәзлик, фе'л, бағлајычы) адлыг һалында вә мәсдәр шәклиндә верилир. Шакирд бу сөзләри чүмләдә ифадә олунан фикрә ујғун олараг мүвафиг сурәтдә дәјишир, алынмыш јени сөз формасыны дәрк едәрәк ону мүвафиг грамматик-орфографик гајдалара көрә әсасландырыр (изаһ едир).

Бу типли чалышмалар бир сыра орфографик сәһвләри ислаһ етмәк үчүн апарыла биләр. Онлардан биринин үзәриндә дајанаг:

Г вә к самитләри илә битән чохһечалы сөзләрә саитлә башланан шәкилчи артырылдыгда г, к сәсләринин ғ, ј сәсләринә кечмәси гајдасынын позулмасы нәтичәсиндә баш верән

сәһвләрин гаршысыны алмаг үчүн мүәллим белә бир мәтн верә биләр:

Рабитәсиз мәтн 1. Әждәр (нәјин?) отаг... гапысыны ачыб, (һара?) чичәклик... доғру јолланды. 2. Ушаглар базар күнү (һара?) моруғ јығмаг... кетмишдиләр. 3. Пионерләр (нәјин?) күләк..., габағыны алмаг үчүн (нәјин?) шитиллик... әтрафында ағач әкдиләр. 4. Сатычы (нәји?) чөрәк... чәкиб (кимә?) Садыг... верди

Рабитәли мәтн.

ПИОНЕРЛӘРИН ТӘШӘББҮСҮ

Кәнч тәбиәтчиләр мәктәбјаны саһәдә (нәји?) памбыг... јахшы бечәрмишләр. Буна сәбәб о олмушдур ки, (нәјин?) күләк... габағыны алмаг үчүн дружинамыз тарланын әтрафында горујучу мешә (нәји?) золаг... јаратмышды. Пионерләр бурада чохлу зәһмәт сәрф етмишләр. Бүтүн пајызы вә баһары ушаглар дәрсдән сонра бураја (нә етмәјә?) ишләмәк... кәләрәк (нәјә?) мешә золаг... гуллуг едир, ағачларын дибини ачыб јумшалтмышдылар. Ушаглар бурада (нәји?) ишләмәк... ағачлара вә киләмејвә колларына (нә етмәји?) гуллуг етмәк... чох севирләр. (Нә?) мешә золаг... ушагларын хошладыглары јердир. Онлар һәр күн бураја (нә етмәјә?) чичәк топламаг... кәпәнәк јығмаг..., балача гузулары ағачларын арасында отармаг... кәлирләр. Дәстәмиз өз јетишдирмәси илә фәхр едир.

Шакирдләр јухарыда көстәрилмиш мәтнләр үзәриндә ишләјәркән, сөзләри верилмиш суаллара көрә дәјишдирәрәк чүмләләри тамамлајырлар.

Шакирдләр, беләликлә, сөзләри тәләб олунан шәкилдә јазмагла, саитлә башланан шәкилчи артырылдыгда онларын сонундакы **г** вә **к** самитләринин **ғ** вә **ј** сәсләринә кечдијини әјани олараг көрдүкдән сонра, јаздыгларыны әсасландырмаг үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијинә иснад етмәклә һәмин гајданы нәзәри чәһәтдән дә дәрк етмиш олурлар.

2) **Мәтндән мүәјјән сөз вә ја чүмләләрин сечилиб јазылмасы.** Адындан да мә'лум олдуғу кими, бу типли чалышмалар һәм ајры-ајры сөзләр, һәм дә чүмләләр үзәриндә иш апарылмасыны нәзәрдә тутур. Бә'зи сәһвләрин ислаһы үчүн мәтндән мүвафиг сөзләри сечиб јазмаг лазым кәлдији һалда, бә'зи сәһвләрин ислаһы үчүн мүтләг чүмлә јазмаг тәләб олунур. Бунунла бәрабәр һәмин чалышмалар әсас е'тибары илә мүәјјән орфограмы тәсбит едән ајры-ајры нүмунә сөзләринин сечилиб јазылмасыны нәзәрдә тутур.

Нүмунә сөзләринин сечилиб јазылмасы һәм әлавә тапшырыгла бирликдә, һәм дә һеч бир әлавә тапшырыг верилмәдән тәшкил едилә биләр.

Бу типли чалышмадан мәгсәд орфограмын сурәтини көрмә һафизәси васитәсилә шакирдин шүурунда möһкәмләндирмәк вә мүвафиг орфографик гајдалар үзрә шакирдләрдә әмәли вәрдишләр тәрбијә етмәкдир.

Әлавә тапшырыг вермәдән мәтн ичәрисиндән јалныз мүәјјән сөзләри сечиб јазмаг үзәриндә чалышмалар ән чох ашағыдакы орфографик сәһвләри ислаһ етмәк үчүн тәтбиг едилир:

а) Орта сәси һәм **и**, һәм дә **ји** илә дејилән сөзләрин **и** илә јазылмасына аид орфографик гајданын позулмасы нәтичәсиндә баш верән сәһвләрин ислаһы үчүн. Бу мәгсәдлә верилән чалышманын тәләб һиссәси белә ифадә едилмәлидир:

«Ашағыдакы парчада орта сәси һәм **и**, һәм дә **ји** илә дејилән, лакин **и** илә јазылан сөзләри тапыб дәфтәринизә көчүрүн».

1. Мәрјәм сабаһкы дәрсләринә аид китабларыны һәмишә ахшамдан һазырлајыр. 2. Сәлим зәиф јолдашларына көмәк едир ки, синфин фаизи ашағы дүшмәсин. 3. Өлкәмиз ингилабдан сонра бөјүк мүвәффәгијјәтләрә наил олмуш, сәнаје вә кәнд тәсәррүфатынын инкишаф етдирилмәсинә даир планлары артыгламасы илә јеринә јетирмишдир.

Һәмин чалышманы рабитәли мәтнләр үзәриндә дә апармаг олар.

Лакин белә чалышмалар мүвафиг орфограмы изаһ етмәк үчүн нүмунә сөзләрини садәчә олараг сечиб јазмагла мәһдудлашдырмамалыдыр. Шакирд тәләб олунан сөзләри сәһв јазылмыш сөзүн дүзкүн шәкли гаршысында јазмагла бәрабәр, гајданын тә'рифини дә сөјләмәлидир. Мәсәлән, кәнт, дөрт кими сөзләрдәки сәһвләри ислаһ едәркән онларын гаршысында палыд, кәмәнд, јашыд, булуд сөзләрини јазмагла бәрабәр белә демәлидир: «Сон сәси һәм **д**, һәм дә **т** илә дејилән сөзләр **д** илә јазылыр».

Верилмиш мәтндән мүәјјән нүмунә сөзләрини сечиб көтүрмәклә бирликдә әлавә тапшырыглар да јеринә јетирилә биләр. Бу типли чалышмалар габагкылардан фәргли олараг јарадычы характер дашыјыр вә шакирдләр тәрәфиндән севилә-севилә јеринә јетирилир. Һәмин чалышмаларла бәрабәр јеринә јетирилән әлавә тапшырыглар мүхтәлифдир. Бу исә гаршыја гојулан лексик-орфографик мәгсәдләрлә әлагәдардыр.

Бә'зи сәһвләрин характерини шакирдә мөһкәм дәрк етдирмәк үчүн сөзүн конкрет (чүмләдәки) шәкли илә онун ибтидаи формасыны бир-бири илә мүгајисә етмәк тәләб олунур. Белә һалларда шакирд мүвафиг сөзләри чүмләдә раст қәлдији шәкилдән ибтидаи шәклә, јә'ни адлыг һалына вә ја мәсдәр шәклинә салыр вә һәр ики јазы формасыны бир-бири илә мүгајисә едәрәк мүәјјән нәтичә чыхарыр.

Чалышма үчүн һәм рабитәсиз, һәм дә рабитәли мәтнләр сечилә биләр. Шакирдләри ашағыдакы гајдалар үзәриндә ишләтмәк үчүн белә чалышмалар вермәк мәсләһәтдир:

а) Бә'зи сөзләрдә саитләрин дүшмәси гајдасынын позулмасы нәтичәсиндә баш верән сәһвләрин гаршысыны алмаг үчүн. Бу мәгсәдлә верилән чалышманын тәләб һиссәси белә ифадә олунмалыдыр:

«Ашағыдакы парчада гара һәрфләрлә верилмиш сөзләрин исмин һансы һалында олдуғуну көстәрин, бунлары адлыг һалына салараг дәфтәринизә көчүрүн вә һалланма нәтичәсиндә сөзләрдә һансы саитләрин дүшдүјүнү көстәрин». Шакирдләр бу сөзләри өз луғәт дәфтәрчәләринә јазыб јадда сахламалыдырлар. Чалышманын мәтни тәхминән ашағыдакы кими олмалыдыр:

«1. **Исмин** һаллара көрә дәјишмәсинә **исмин** һалланмасы дејилир. 2. Јаман күнүн **өмрү** аз олар (аталар сөзү). 3. Дәрсә кечикдинми, **синфә** кирмәк үчүн мүәллимдән ичазә ал! 4. Низами халг арасында һәмишә **алны** ачыг кәзмишдир. 5. Рөвшән әввәл **фикрә** кетди, сонра тәләсмәдән дәрси башдан ајағадәк данышды. 6. Күнәш әтрафында дөвр едән вә ондан ишыг алан көј **чисминә** планет дејилир. 7. Ијнәјарпаг ағачларын өзүнә мәхсус **әтри** вардыр».

б) Вурғулу һечадан әввәлки вә һабелә сонракы һечаларда **ы**, **и**, **у**, **ү** гапалы саитләрин редуксијасы нәтичәсиндә баш верән һәрфөтүрмә сәһвләринин гарсышыны алмаг үчүн. Бу чүр чалышмалар верилмиш мәтндә хүсуси хәтлә јазылмыш сөзләри тәркиб һиссәләринә көрә тәһлил етмәк әсасында гурулмалыдыр.

Мә'лумдур ки, фе'л көкләриндән әмәлә қәлән бә'зи сөзләрдә вурғулу һечадан габагкы (вә сонракы) һечаларда **ы**, **и**, **у**, **ү** гапалы саитләри чох зәиф тәләффүз едилир. Сөзүн тәркиби илә таныш олмајан шакирдләр тәләффүз тә'сири нәтичәсиндә һәмин саитләри бә'зән өтүрүрләр (көрнүр, јапшыг, гаршыг кими). Саитләри өтүрүлмүш бу һечалар вурғусуз олдуғу үчүн, саитләр ајдын тәләффүз едилмир. Һәмин шүбһәли саитләри ајдын ешитмәк үчүн бу сөзләри елә дәјишдирмәк лазымдыр ки, шүбһәли саитләр бу дәфә вурғу алтында олсун. Биз дә билирик ки, сөз көкүндәки ахырынчы саит адәтән вурғулу олур. Одур ки, чалышманын тәләб һиссәси һәмин мәгсәдәујғун олараг ашағыдакы шәкилдә ифадә едилмәлидир:

«Ашағыдакы парчада гара һәрфләрлә верилән сөзләри дәфтәринизә көчүрүн, һәр сөзүн гаршысында онун көкүнү көстәрмәклә бәрабәр һәр ики сөзүн вурғусуну гојун, бу сөзләрдә зәиф тәләффүз едилән саитләри көстәрин». Шакирд бу тапшырығы јеринә јетирәркән сәһв јаздығы сөзләрин орфографијасыны да мүвафиг сурәтдә изаһ етмәлидир.

Чалышманын мәтни тәхминән белә олмалыдыр:

«1. Һәнифә дәстәкдән **јапышыб** гапыны ачды. 2. Гонаглар ев јијәси илә **көрүшәрәк** отағын јухары башында отурдулар. 3. Ушаглар һәр ил мәктәбин һәјәтинә ада довшаны **кәтирәрдиләр**. 4. Бизим гошунлар **вуруша-вуруша** шәһәрә кирдиләр. 5. **Шәһәримизин көрүнүшү** сон илләр әрзиндә чох дәјишмишдир. 6. Синфимизин **јарысы** бу ил ә'лачыдыр».

Шакирдләр мәтндә хүсуси олараг ајрылмыш сөзләри дәфтәрләринә белә јазмалыдырлар:

Јапышыб—јапыш(ы); көрүшәрәк—көрүш(ү);
Кәтирәрдиләр—кәтир(и); вуруша-вуруша—вуруш(у);
Көрүнүшү—көрүн(ү); јарысы—јары(ы);

Јухарыда көстәрилмиш орфографик сәһвләрдән башга, сонунда чинкилтили самитләр олан сөзләрин орфографијасында јол верилән сәһвләр, к сәсинин хүсусијјәтләри илә әлагәдар олараг бурахылан сәһвләр, ики вә дөрд чүр јазылан шәкилчиләрин орфографијасында бурахылан вә саирә орфографик сәһвләр дә һәмин чалышмалар әсасында ислаһ едилә биләр.

Бир сыра орфографик сәһвләр вардыр ки, онларын әсил маһијјәти јалныз рабитәли нитг фонунда там әкс етдирилдији үчүн, шакирдләри јалныз чүмләләр үзәриндә ишләтмәк даһа фајдалыдыр.

Јухарыда гејд етдијимиз група башлыча олараг **да**, **дә**, **дакы**, **дәки**, **ки**, **илә**, **ла-лә** шәкилчи вә бағлајычыларынын орфографијасынын бир-бири илә гарышдырылмасы нәтичәсиндә баш верән сәһвләр дахилдир. Бу груп сәһвләрин ислаһы үчүн верилән чалышмалар мүвафиг чүмләләри сечиб јазмагла бәрабәр онлары мүгајисә етмәји дә нәзәрдә тутур.

Мәсәлән, **да-дә** бағлајычылары вә онлара охшар шәкилчиләрин орфографијасына даир чалышманын тәләб һиссәси белә олмалыдыр:

«Ашағыдакы мәтндән **ичәрисиндә да, дә** шәкилчиләри вә онлара охшар **да-дә** бағлајычылары **олан чүмләләри** дәфтәринизә көчүрүб мүвафиг сөзләрин вурғуларыны гојун. Сонра бу чүмләләри бир-бири илә мүгајисә едәрәк орфографијанын мүәјјән гајдасына көрә әсасландырын».

Чалышманын мәтни тәхминән белә олмалыдыр:

1. «Јахын күнләрдә Бакыда јени кино-театр ачылмышдыр. 2. Өлкәнин дикәр бөјүк шәһәрләри кими, Бакы да күндән-күнә көзәлләшир. 3. Бизим мәктәбдә шакирдләр үчүн марагалы дәрнәкләр тәшкил едилмишдир. 4. Бизим мәктәб дә шәһәрин габагчыл мәктәбләри сырасындадыр. 5. Шәһәр әһалиси өз истираһәт саатларыны бағларда, паркларда, булварларда кечирир. 6. Бизим шәһәрдә бағлар да, парклар да, булварлар да вардыр. 7. Бајрам әрәфәсиндә заводларда, фабрикләрдә, тикинтиләрдә бөјүк әмәк чошғунлуғу һөкм сүрмәкдәдир. 8. Бајрам шәрәфинә заводлар да, фабрикләр дә, тикинти идарәләри дә өз планларыны артыгламасы илә јеринә јетирмәјә чалышырлар».

3) Верилмиш нүмунә үзрә мүвафиг орфографија гајдаларына аид сөз вә чүмлә јазылмасы. Бу чалышмадан мәгсәд ислаһ едилән сәһвләрин аид олдуғу орфографија гајдаларынын јазыда тәтбигинә даир шакирдләрин практик вәрдишләрини системә салмагдыр.

Чалышма шакирдләрин нәзәри чәһәтдән мөһкәм билдикләри гајдалар үзәриндә гурулур. Одур ки, мүәллим бу чалышмалары апармагдан әввәл онларын әсасында дуран орфографик гајдалары шакирдләрә мүвафиг сурәтдә изаһ етмәлидир.

Чалышманын һәм ајры-ајры сөзләр, һәм дә чүмләләр үзәриндә гурулмасы ислаһ едилән орфографик сәһвләрин нөвүндән, онларын аид олдуғу орфограмларын хүсусијјәтиндән асылыдыр.

Чалышманын тәләб һиссәси белә олмалыдыр:

«Ашағыдакы чүмләләрдә сону гоша самитлә битән сөзләри сечин, онлара бачардығыныз гәдәр охшар сөз тапыб лүғәт дәфтәринизә јазын».

Нүмунә үчүн ашағыдакы ики чүмлә верилә биләр:

«1. Дүнән колхозчуларын үмуми јығынчағында агроном Муртузов колхозумуза сәдр сечилди. 2. Гонаг кечикдији үчүн ев јијәсиндән үзр истәди».

Шакирд бу чүмләдәки **сәдр** вә **үзр** сөзләрини дәфтәрләринә көчүрмәли, гаршысында исә **әмр, әср, сәбр, рәсм, рәһм, елм** кими сөзләри јазмалы, даһа сонра онлары өз лүғәт дәфтәрчәсинә гејд етмәлидир.

Бөјүк һәрфлә јазылан сөзләрин орфографијасында бурахылан сәһвләрин ислаһы үчүн верилән чалышмалар исә ајры-ајры сөзләр үзәриндә гурулур.

4) Сөзләрин тәркибинә көрә груплашдырылмасы. Бу типли чалышмалар да мүвафиг сурәтдә изаһ вә тәһлил едилмиш сәһвләр әсасында апарылыр.

Орфографик чалышмаларын мәтнләри. Орфографик сәһвләрин гаршысыны алан үсуллардан бири дә мәтн үзәриндә иширдир. Мәтн үзәриндә иш, шакирдләрин грамматика вә орфографијаја аид нәзәри биликләрини јазыда тәтбиг етмәјә көмәк едир. Орфографик чалышмаларын мәтнләри ислаһ едилән сәһвләрин аид олдуғу грамматик-орфографик гајдалары там әһатә едән долғун мәтнләр олмалыдыр. Чалышмалар шакирдләрин асан баша дүшдүјү дилдә тәртиб едилмәли вә ислаһ олунан сәһвләрә аид чохлу мисаллары өзүндә бирләшдирмәлидир. Беләликлә, чалышмаларын мәтнләри һәм мәзмунча, һәм лексика, һәм дә ифадә шәкли е'тибары илә актуал олмалыдыр.

Чүмлә вә сөзләр үзәриндә апарылан ишләр. Орфографик сәһвләрин гаршысыны алан тәдбирләр системиндә чүмлә вә сөз үзәриндә апарылан ишләрин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәктәбләримиздә шакирдләр бә'зән сәһвләри «ислаһ етмәк» мәгсәди илә јанлыш јазылан һәрфләрин дүзкүн шәклини јазы ишинин сонунда бир нечә дәфә тәкрар едирләр вә ја мүәллимин тапшырығы илә һәмин сөзләри бир нечә дәфә тәкрар јазырлар. Шүбһәсиздир ки, бу чүр «ислаһ» үсуллары һеч бир сәмәрә вермәјәчәкдир. Белә һалларда шакирд јол вердији сәһвин әсил маһијјәтини дәриндән дәрк етмир, она көрә дә сәһви механики олараг «ислаһ» едир. Сонракы јазы ишләриндә исә бу сәһвләр јенә дә тәкрар олунур.

Сөзүн грамматик вә лексик мә'насы чүмлә ичәрисиндә тәшәккүл тапыр. Одур ки, сөзләрин орфографијасыны өјрәтмәк ишиндә чүмләнин ролу бөјүкдүр.

Сөзләрин морфоложи вә орфографик тәһлилиндә дә мүәллим чүмләдән истифадә етмәлидир. Чох заман ејни бир сөз

ајры-ајры чүмләләр ичәрисиндә мүхтәлиф мә'нада вә мүхтәлиф нитг һиссәси кими ишләнир. Мәсәлән, колхозчу сөзү бә'зән сифәт мә'насында (колхозчу гадынлар јығынчаға топлашдылар), бә'зән дә исим мә'насында (колхозчу памбыг јығыр) ишләнир. Јеринә көрә исим вә сифәтләр зәрф мә'насында ишләнә биләр. (Мәсәлән, Вәтән гаршысында борчуну **намусла** јеринә јетир. Мәрд адам **намусла** шөһрәт тапар. Солмаз дәрсини **јахшы** билир. Чалыш ки, **јахшы** шакирд оласан.) Бу мисаллардан көрүндүјү кими, **намусла** вә **јахшы** сөзләринин әсил мә'насыны вә мәнсуб олдуғу нитг һиссәсини анчаг чүмләдә дүзкүн мүәјјән етмәк мүмкүндүр. Бир сөзлә, чүмлә харичиндә, чүмлә вә әлагәдар мәтндән кәнарда нә исмин һалыны мүәјјән етмәк олар, нә дә исми һалландырмаг. Әкәр мүәллим ушағлара сөзләр арасындакы әлагәни өјрәтмәсә, онлар исмин һалыны чох заман сәһв мүәјјән едәчәк, сөзләрин һаллара көрә дәјишмәсинин әсил маһијјәтини дәрк етмәдикләри үчүн ону механики олараг һалландырачаглар. Ибтидаи мәктәб шакирдләри чүмлә гурмаг вәрдишинә јахшы јијәләнмәлидирләр.

Чүмлә үзәриндә апарылан ишләр чүмлә тәһлили илә мәһдуд галмамалыдыр. Бу ишдә мүәллим һәм тәһлил, һәм дә тәркиб үсулундан бачарыгла истифадә етмәлидир. Морфоложи вә орфографик тәһлилдән сонра мүәллим, шакирдләри верилмиш сөзләрдән чүмләләр дүзәлтмәк үзәриндә чалышдырмалыдыр.

Орфографик сәһвләрин гаршысыны алан тәдбирләр һаггында дејиләнләрә јекун олараг ашағыдакылары гејд етмәк лазымдыр:

1. Сәһвләрин гаршысыны алмаг мәгсәди илә верилән мүхтәлиф чалышмалар шакирдләри өз јазыларына нәзарәт етмәјә, өз сәһвләрини шүурлу олараг дәрк етмәјә алышдырмалыдыр.

2. Бу вәрдиш онларда тәдрисин илк күнләриндән е'тибарән тәрбијә едилмәлидир.

3. Шакирдләрдә өз сәһвләрини тапмаг вә онлары мүәјјән орфографија гајдаларына көрә груплашдырмаг вәрдишини I синифдән башлајараг тәрбијә вә инкишаф етдирмәк лазымдыр.

4. III—IV синифдән е'тибарән шакирдләр, орфографијасы чәтин сөзләрдән ибарәт луғәтчәләр тәртиб етмәлидирләр.

5. Чалышмаларын мәтнинә, ислаһ едилән сәһвләрин характериндән асылы олараг, ән чоху 3—4 орфографик гајдаја аид сөзләр дахил етмәк лазымдыр.

Ф. ХӘЛИЛОВА

Бакы, Октјабр рајонундакы 8 нөмрәли интернат-мәктәбин мүәллими.

МИР ҸӘЛАЛЫН БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИНДӘ ТӘКТӘРӘФЛИ ТӘ'ЈИНИ СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИНИН ҮСЛУБИ ӘҺӘМИЈЈӘТИ

Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајҹан әдәбијјаты, хүсусән, онун нәср жанрынын бөјүк инкишафы әдәби дилимизин дә зәнкинләшмәсинә сәбәб олду. Бунунла әлагәдар олараг, бәдии әсәрләрин дилинин өјрәнилмәси ән актуал бир мәсәлә кими гаршыја чыхды. Бәдии әсәрләрин дилинин тәдгиги Азәрбајҹан дилчилијиндә башга саһәләрә нисбәтән аз ишләнән, лакин чох ваҹиб олан проблемләрдән биридир. Һалбуки бу мүһүм саһә бәдии әдәбијјатын, һәмчинин ајры-ајры јазычыларын дили вә үслубунун өјрәнилмәси илә сых әлагәдардыр.

Јазычылар бир халгын дилиндә әсрләр боју давам едиб кәлән ән'әнәләри мүасир дөврүн тәләбләри илә ајаглаша биләҹәк бир тәрздә инкишаф етдирир, бу дилә јени-јени сөзләр вә ифадәләр дахил едирләр. Һәр һансы бир дилин зәнкинлији, көзәллији вә сәлислији фикир ифадә етмәк үчүн һәмин дилдәки имканларын чохлуғу илә дә изаһ олунур. Дилдә ифадә имканы дедикдә биз, мүәјјән фикрин ифадәсинә лазым олан лексик вә грамматик васитәләри нәзәрдә тутуруг.

Бәдии сөз усталары олан јазычылар истәр өз тәһкијәләриндә, истәрсә дә сурәтләрин нитгиндә мүәјјән бир фикри, өз охуҹуларына чатдырмаг истәркән дилин һәмин бу имканларындан истифадә етмәли олурлар. Јазычылары бир-бириндән фәргләндирән әсас ҹәһәт дә мәһз умумхалг дилиндә олан сөзләрдән вә сөз бирләшмәләриндән, һәмчинин мүхтәлиф морфоложи вә синтактик васитәләрдән истифадә етмәк бачарығыдыр. Ајры-ајры јазычыларын сәнәткарлығындакы өзүнәмәх-

сус чәһәтләрин фәрди үслуб хүсусијјәтләринин мејдана чыхмасы, онларын (јазычыларын) дилдә олан ифадә васитәләриндән һансы јолларла истифадә етмәләри илә чох әлагәдардыр. Јазычы халгын дилиндә олан сөз, ифадә вә ибарәләри өз јарадычылыг сүзкәчиндән кечирмәли, бунлара еһтијатла јанашмалы вә биринчи нөвбәдә сөзә гәнаәт етмәк јолу илә аз сөзлә бөјүк мә'налар ифадә етмәјә сә'ј көстәрмәлидир. Демәк, халг дили илә сых әлагә, сөзләрә гәнаәт, бунларын јерсиз тәкрарына јол вермәмәк јазычы дилинин вә үмумән әдәби дилин чох вачиб шәртләриндәндир.

Азәрбајчан дилиндә фикрин дәгиглији, ајдынлыг вә конкретлијини тә'мин едән грамматик васитәләрдән бири дә тә'јини сөз бирләшмәләридир. Тә'јини сөз бирләшмәләри бир грамматик категорија кими дилчилик елминдә, хүсусән, Азәрбајчан дилчилијиндә ахыр вахтларадәк ишләнилмәмиш саһәләрдән бири иди. Сон заманлар тә'јини сөз бирләшмәсинин чох зәнкин хүсусијјәтләри мејдана чыхарылмышдыр.

Тә'јини сөз бирләшмәләри бүтөв вә јарымчыг олмаг е'тибары илә ики әсас група бөлүнүр. Бунлардан јарымчыг вә ја тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләри бәдии дил вә үслуба көрә даһа мараглыдыр. Тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләри истәр ишләндији чүмләдә, истәрсә дә ондан сонра кәлән бир нечә чүмләдә хејли сөзүн ихтисарына сәбәб олур. Јә'ни бүтөв бирләшмәнин үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи һәр јердә бурахылыр. Бирләшмә бир сөздән ибарәт (јарымчыг) олур. Лакин ашағыда, көркәмли јазычымыз Мир Чәлалын бәдии әсәрләриндән кәтирәчәјимиз мисаллардан да көрүндүјү кими, бу вәзијјәт һәмин сөзләрин бирләшмә кими формалашмасына вә бурахылмыш олан тәрәфләрлә мә'на әлагәсинә кирмәсинә һеч дә хәләл кәтирмир. Бу һалда биринчи тәрәф заһирдә олмаса да асанлыгла тәсәввүр едилир.

Проф. М. Һүсејнзадә тәктәрәфли бирләшмәләрин Азәрбајчан дилиндәки бөјүк әһәмијјәтини гејд етдикдән сонра көстәрир ки, тәктәрәфли бирләшмәләр «Үмумхалг данышыг дилинин әдәби-бәдии дилә вердији ән көзәл не'мәтләрдән биридир. Үмумхалг данышыг дилиндә мусаһибә вә мукалимә заманы објект вә ја субјект данышана вә гулаг асана мә'лум олдуғу тәгдирдә сөзләрин тәкрарланмасына јол верилмир»[1].

---

[1] М. Һүсејнзадә, Мүасир Азәрбајчан дилиндә тәктәрәфли вә мүрәккәб тәркибли сөз бирләшмәләри, Азәрбајчан Дөвләт Университети нәшријјаты, 1957. сәһ. 9.

Бурадан ајдын олур ки, үмумхалг данышыг дилинин бүтүн көзәл хүсусијјәтләрини бәдии әсәрләр васитәсилә әдәби дилә кәтирмәк үчүн тәктәрәфли бирләшмәләр мүһүм грамматик васитәләрдән биридир.

Данышыг дили әдәби дилин формалашмасы вә мөһкәмләнмәси үчүн чох мүһүм вә түкәнмәз бир мәнбәдир. Әдәби дил анчаг данышыг дили зәмининдә арта биләр. Бунунла белә, унутмамаг лазымдыр ки, әдәби дил өз нөвбәсиндә данышыг дили үчүн нүмунәдир вә ондан јүксәкдә дурур. Беләликлә, бунлар арасында мүәјјән бир вәһдәт мөвчуддур.

Тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләринин чүмләдәки үслуби вәзифәләри, еләчә дә онларын тутдуглары мөвге чох рәнкарәнкдир. Даһа доғрусу, тәктәрәфли бирләшмәләрин субјектлә мә'на әлагәси мухтәлиф јолларла јараныр. Ашағыдакы чүмлә субјектлә тәктәрәфли бирләшмә арасындакы мә'на әлагәсинин бир нөвүнә мисал ола биләр.

«Онун јанаглары гызармыш, сүмүјү бәркимиш, вүчуду мөһкәмләнмиш, бахышы итиләнмишдир (II чилд, «Сәфәр» һекајәси, сәһ. 238).

Бу табесиз мүрәккәб чүмләнин биринчи чүмләсинин әввәлиндә ишләнмиш «онун» сөзү, һәмин чүмләнин мүрәккәб мүбтәдасы олан III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфидир. Һәмин табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркибиндә олан дикәр садә мухтәсәр чүмләләрин мүбтәдалары исә тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләри илә ифадә олунмуш «вүчуду, сүмүјү, бахышы» сөзләридир. Анчаг бу мүбтәдалар јенә дә биринчи чүмләнин мүрәккәб мүбтәдасы олан III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфинә, јә'ни «онун» сөзүнә аиддир. Бу тәктәрәфли бирләшмәләр ајры-ајры садә мухтәсәр чүмләләрин мүбтәдалары олдугларына көрә һәмчинс ола билмирләр. Лакин бунлары бирләшдирән үмуми бир чәһәт вардыр ки, о да бунларын субјектлә мә'нача бағлы олмаларыдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, тәктәрәфли бирләшмәләр јарымчыг бирләшмә олмаг е'тибары илә әсасән III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин 2-чи тәрәфи кими чыхыш едир. Лакин истәр данышыгда, истәрсә јазыда тәктәрәфли бирләшмәләрин елә варнантларына тәсадүф едилир ки, бунларын јијәлик һалда дуран биринчи тәрәфләри әвәзинә исмин мухтәлиф һалларыны гәбул едән субјектләр ишләнир. Чүмләдә саһиб шәхс илә мәнсуб әшја арасындакы әлагәјә көрә һәмин субјектләр биринчи тәрәф кими тәсәввүр едилир. Бу вәзијјәт тәктәрәфли бирләшмәләрин тә'јини сөз бирләшмәси олдуғуну бир да-

һа сүбут едир. «...Тәктәрәфли бирләшмәләри тә'јини сөз
бирләшмәси илә һеч бир әлагәси олмајан бир сөз кими гәбул
етмәк доғру олмаз, чүнки белә сөзләрин һәм шәкли ҹәһәти,
һәм дә мәзмуну бүтөв бирләшмәләрлә бағлыдыр».[1]

Тәктәрәфли бирләшмәләрин өз биринҹи тәрәфләринә, јә'-
ни өз субјектләринә бағланмасы мүхтәлиф шәкилдә олур.
Бунларын бә'зиси еіни ҹүмлә дахилиндә бир нечә тәктәрәф-
ли бирләшмәнин, бә'зиси дә башга ҹүмләдә субјект вә ја
објект вәзифәсиндә ишләнән тәктәрәфли бирләшмәнин өзүн-
дән әввәлки ҹүмләдә ишләнән субјектә бағланмасындан
асылы олур.

Буна көр дә биз јазычы Мир Ҹәлалын бәдии әсәрләриндә
ишләнән тәктәрәфли бирләшмәләрин ашағыдакы вариант-
ларыны көтүрүб, бунларын нә кими үслуби хүсусијјәтә малик
олдугларыны шәрһ етмәјә чалышаҹағыг.

Мир Ҹәлалын бәдии әсәрләринин дили үзәриндә апарды-
ғымыз мүшаһидәләрдән ајдын олур ки, тәктәрәфли тә'јини
сөз бирләшмәләри бир грамматик вә үслуби васитә кими
онун дилиндә даһа чох вә даһа сәмәрәли ишләнмишдир.
Дедикләримизи сүбут етмәк үчүн Мир Ҹәлалын «Дирилән
адам» романындан алдығымыз ашағыдакы парчаны нәзәр-
дән кечирәк:

«Гысса ханым тир кими узанмыш, гарны, башы ачыг
јерә сәрилмишди. Һачандан өзүндән кетдијини билән јох
иди. Илан вурдуғундан шүбһәләнирдиләр. Әлдә чыраг һәр
јерини јохладылар. Бир шеј тапылмады. Ағзына шүшә тут-
дулар. Нәфәси вар иди. Башыны овдулар, ајағыны өвкәлә-
диләр, су сәпдиләр, дамарыны сыхдылар, бурнуна түстү
вердиләр, јасдыг кими чалхаладылар» (I ҹилд, сәһ. 62,
1956).

Јухарыдакы тәсвир парчасында 8 ҹүмлә вардыр. Бунла-
рын һәр бири мүстәгил ҹүмлә кими формалашса да мә'наҹа
биринҹи ҹүмләдәки Гысса ханым мүбтәдасы илә бағлыдыр.
Чүнки өзүндән сонра кәлән ҹүмләләрдә објектләрин һамысы
биринҹи ҹүмләдәки субјектә (Гысса ханыма) аиддир. Ајры-
ајры ҹүмләләрдә тәктәрәфли бирләшмәләрлә ифадә олун-
муш објектләри нәзәрдән кечирәк. Ики садә ҹүмләдән иба-
рәт олан биринҹи табесиз мүрәккәб ҹүмләдә «гарны», «ба-
шы» сөзләри (тәктәрәфли бирләшмәләр) илә ифадә олунан
објектләрә «кимин гарны», «кимин башы» суалыны верә-

[1] М. Һүсејнзадә, Мүасир Азәрбајҹан дилиндә тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләри, Азәрбајҹан Дөвләт Университети нәшријјаты, Бакы, 1957, сәһ. 5.

сәк, «Гысса ханымын гарны», «Гысса ханымын башы» ҹавабыны алаҹағыг ки, бунларын да һәр икиси III нөв тә'јини сөз бирләшмәсидир вә «Гысса ханым» сөзләри бу бирләшмәләрин биринҹи тәрәфиндәки субјектләрдир. Демәли, бу һәмҹинс хәбәрли садә кениш ҹүмләдәки «гарны» вә «башы» објектләринин субјектини тапмагда, она көрә һеч бир чәтинлик чәкмәдик ки, бурада субјект ҹүмләнин мүбтәдасы кими адлыг һалда чыхыш етмиш вә ҹүмләнин васитәсиз тамамлығы олан «гарны» вә «башы» објектләри илә билаваситә әлагәдардыр.

О бири ҹүмләләрдә исә вәзијјәт бир гәдәр башгадыр. Белә ки, 2-ҹи садә ҹүмләнин тамамлығындакы «өзүндән» сөзүнү конкретләшдирмәк үчүн «кимин өзүндән кетдијини» суалыны вермәк лазым кәләҹәкдир. Бу заман тәбии олараг, «онун өзүндән кетдијини» ҹавабы алынаҹагдыр ки, бу да ҹүмләнин үмуми мә'насы илә әлагәдар олараг анҹаг Гысса ханыма—биринҹи ҹүмләнин мүбтәдасына аиддир.

Үчүнҹү вә бешинҹи ҹүмләләрдә һеч бир тәктәрәфли бирләшмә, башга сөзлә десәк, биринҹи ҹүмләдәки «Гысса ханым» субјектинин икинҹи тәрәфи ола биләҹәк објектләр олмаса да, бу ҹүмләләрин мәзмунундан анлашылыр ки, бунларда верилән һөкм, јүрүдүлән фикир «Гысса ханыма» аиддир.

Дөрдүнҹү, алтынҹы вә једдинҹи ҹүмләләрдәки «јерини», «ағзына» вә «нәфәси» тәктәрәфли бирләшмәләри исә өз форма вә мә'налары илә ишләндикләри ҹүмләләри 1-ҹи ҹүмлә илә бағлајыр. Көстәрдијимиз тәктәрәфли бирләшмәләрдә бу мә'на әлагәси мәнсубијјәт шәкилчиләри васитәсилә јаранмышдыр. Бунлардан «јерини вә ағзына» сөзләри исмин һал шәкилчиләрини гәбул едәрәк, објект—тамамлыг, «нәфәси» сөзү исә исмин адлыг һалында дурдуғуна көрә садә мүхтәсәр ҹүмләнин мүбтәдасы вәзифәсини дашыјыр. Лакин «нәфәси» сөзүндәки «и» мәнсубијјәт шәкилчиси ону биринҹи ҹүмләнин мүбтәдасы олан «Гысса ханым» исми илә даһа мөһкәм әлагәләндирмишдир. Демәли, «нәфәси» сөзү «нәфәси вар иди» ҹүмләсинин һәм мүбтәдасы, һәм дә онун субјекти олса да 1-ҹи ҹүмләдә субјект ролуну ојнајан «Гысса ханым» сөзүнүн објекти һесаб едилир. Доғрудан да «нәфәси» сөзү једдинҹи ҹүмләдә мүбтәда вәзифәсиндә чыхыш етдијинә көрә, артыг јени бир субјект кими дә өзүнү көстәрир. Һалбуки «Гысса ханым» сөзү илә «нәфәси» сөзүнүн «Гысса ханымын нәфәси» шәклиндә III нөв тә'јини сөз бирләшмәси кими ишләтсәк, икинҹи тәрәф (нәфәси) биринҹи

тәрәфин (Гысса ханымын) објекти олачагдыр. Әкәр «нәфәси вар иди» чүмләсинин мүбтәдасы олан тәктәрәфли бирләшмәнин (нәфәси) биринчи чүмләдә адлыг һалда ишләнән биринчи тәрәфини әлавә едиб, 7-чи чүмләни «Гысса ханымын нәфәси вар иди» шәклиндә ишләтсәк, биринчи тәрәфи субјект, икинчи тәрәфи објект олан III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин һәр ики тәрәфи бирликдә һәмин чүмләнин мүрәккәб мүбтәдасы — субјекти вәзифәсини дашыјачагдыр.

Јухарыда вердијимиз парчадакы 8-чи чүмлә даһа мараглыдыр. Бу чүмлә 6 садә чүмләдән дүзәлмиш бир табесиз мүрәккәб чүмләдир. Һәмин мүрәккәб чүмләнин тәркибиндәки садә чүмләләрин дөрдүндә үч васитәсиз тамамлыг (башыны, ајағыны, дамарыны) вә бир васитәли тамамлыг (бурнуна) вәзифәсиндә ишләнән дөрд тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәси вардыр. Парчадакы биринчи чүмләнин мүбтәдасы олан Гысса ханым сөзләри ејни заманда сәккизинчи чүмләдәки објектләрлә (тәктәрәфли бирләшмәләрлә) дә әлагәдардыр.

Сәккизинчи табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркибиндәки садә чүмләләрдә чүмлә үзвләринин иштиракындан бизә мә'лумдур ки, садә чүмләләрин һеч бириндә мүбтәда заһирән иштирак етмир, анчаг тәсәввүр едилир. Садә чүмләләрин хәбәриндән ајдын олур ки, һәмин чүмләләрин һамысынын мүбтәдасы вә субјекти үчүнчү шәхсин чәмини ифадә едән вә чүмләдә иштирак етмәјән «онлар» сөзүдүр. Чүмлә үзвләринин синтактик әлагәсинә вә субјектин објект үзәриндә тә'сир әлагәсинә көрә һәмин тәктәрәфли бирләшмәләрин мүбтәдасы да, субјекти дә «онлар» сөзү һесаб олунур.

Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасындакы әлагәјә, јә'ни саһиб шәхслә мәнсуб әшја арасындакы әлагәјә көрә сәккизинчи чүмләдәки тәктәрәфли бирләшмәләрин субјекти «Гысса ханым» сөзләридир.

Бүтүн бу изаһатдан көрүнүр ки, бизим мисалымыздакы 8 чүмләдә «Гысса ханым» субјекти әтрафында чәрәјан едән һадисәләри бизә чатдырмаг истәјән мүәллиф үмумхалг данышыг дилинин ифадә имканларындан истифадә едәрәк, биринчи чүмләдән башга, галан чүмләләрин һеч бириндә «Гысса ханымын» адыны чәкмәсә дә биз бүтүн галан чүмләләрдә (3-чү вә 5-чи чүмләни истисна етсәк) сөһбәтин онун (Гысса ханымын) һаггында кетдијини дәрк едирик. Әкәр биз бүтүн јухарыдакы чүмләләрдә тәктәрәфли сөз бирләш-

мәләринин услуб вә мә'на хассәләри сајәсиндә бурахылан вә ја ихтисара дүшән сөзләри мүвафиг сурәтдә јеринә гојсаг, онда ашағыдакы мәнзәрә алыначагдыр.

«Гысса ханым тир кими узанмыш, **онун гарны** ачыг, **онун** башы ачыг јерә сәрилмишди. **Гысса ханымын** һачан өзүндән кетдијини билән јох иди. **Гысса ханымы** илан вурдуғундан шүбһәләнирдиләр. Әлдә чыраг Гысса ханымын һәр јерини јохладылар. Бир шеј тапылмады. **Онун** ағзына шүшә тутдулар. **Гысса ханымын** нәфәси вар иди. **Гысса ханымын** башыны овдулар, **онун** ајағыны өвкәләдиләр, су сәпдиләр, **Гысса ханымын** дамарыны сыхдылар, **Гысса ханымын** бурнуна түстү вердиләр, **Гысса ханымы** јасдыг кими чалхаладылар».

Јухарыдакы чүмләләрә 10 јердә «онун» вә ја «Гысса ханымын» (јијәлик һалда), 2 јердә исә «Гысса ханымы» (тә'сирлик һалда) сөзү әлавә едилмишдир. Бу әлавәләрин чүмләни услуб чәһәтдән нә гәдәр ағырлашдырдығы асанлыгла һисс олунур. Дикәр тәрәфдән бу сөзләри јазмаға вә охумаға сәрф олунан вахт вә саирәни дә нәзәрә алсаг, дилимиздә тәктәрәфли бирләшмәләрин, бир грамматик категорија кими, формалашмасынын бөјүк әһәмијјәти даһа да ајдынлашар.

Азәрбајчан дилиндә, хүсусән, бәдии әсәрләрин дилиндә ишләнән тәктәрәфли сөз бирләшмәләринин ролундан, онларын грамматик вә услуби әһәмијјәтиндән үмуми шәкилдә бәһс етдикдән сонра, билаваситә Мир Чәлалын бәдии әсәрләриндә бу бирләшмәләрдән нечә вә һансы јолларла истифадә олундуғуну нәзәрдән кечирәк.

Һәр шејдән әввәл көстәрмәк лазымдыр ки, үмумхалг данышыг дилинә хас олан тәктәрәфли бирләшмәләр бүтүн зәнкинлији вә рәнкарәнклији илә Мир Чәлалын бәдии әсәрләринин дилиндә өз әксини тапмышдыр. Чанлы халг данышыг дилинин ән јығчам вә долғун мә'налы нитг васитәләриндән олан тәктәрәфли бирләшмәләрин, демәк олар ки, бүтүн нөвләринә Мир Чәлалын роман вә һекајәләриндә тәсадүф олунур.

Тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләринин дилдә, хүсусилә бәдии әсәрләрин дилиндә тутдуглары мөвгејин услуб нөгтеји-нәзәриндән нә гәдәр әһәмијјәтли олдуғуну көрдүк. Јухарыда верилмиш изаһатдан да көрүндүјү кими, тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләриндән истифадә едилмәси чүмләдә хејли сөзүн ихтисарына имкан јарадыр. Чүмләдә

сөзүн ихтисары исә фикрин даһа ајдын чүмләләрлә ифадә олунмасына сәбәб олур. Лакин чүмләдә сөзләрин ихтисары һәмишә вә јалныз тәктәрәфли бирләшмәләрлә олмур. Азәрбајчан дилиндә чүмләнин һәмчинс үзвләри дә бә'зән ејни бир сөзүн јахуд бирләшмәнин бир тәрәфинин бир нечә дәфә тәкрар олунмамасына имкан верир. Бә'зән чүмләнин мүәјјән бир үзвү кими чыхыш едән III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин бир биринчи тәрәфи вә бир нечә икинчи тәрәфи олур. Әслиндә бу икинчи тәрәфләрин һәр биринин јанында биринчи тәрәф дә олмалы икән биринчидән сонракы икинчи тәрәфләр биринчи тәрәфсиз ишләнир. Беләликлә дә чүмләдә сөзләрин ихтисарынын башга бир варианты мејдана чыхмыш олур. III нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин икинчи тәрәфләринин јанында тәкрар олунмајан биринчи тәрәфин ихтисары, тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләри васитәсилә јаранан ихтисара охшајыр. Лакин мә'на вә мәзмунларына көрә бунлар бир-бириндән фәргләнир. Белә ки, III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин һәмчинс икинчи тәрәфләри, биринчи тәрәфлә билаваситә әлагәдардыр, башга сөзлә десәк, биринчи тәрәф заһирдир, о, анчаг тәкрар олунмур. Тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләриндә исә вәзијјәт тамамилә башгадыр. Бурада тәктәрәфли бирләшмәләр мүстәгил сөз бирләшмәси һугугуна маликдирләр. Дикәр тәрәфдән бунларын субјектлә олан мә'на әлагәсиндә дә фәрг вардыр. Фикримизи сүбут етмәк үчүн Мир Чәлалын «Атлы» һекајәсиндән көтүрдүјүмүз ашағыдакы чүмләни нәзәрдән кечирәк.

«Әлини һејванын сағрысына, башына, јалына сүртдү, дөшүнә сүртәндә әли исти вә ал гана бојанды» (II чилд, сәһ. 270).

Бу табесиз мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән садә кениш чүмләләрин биринчиси һәмчинс тамамлыглы чүмләдир. Бурадакы «сағрысына», «башына» вә «јалына» тамамлыглары III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфләридир. Бунларын биринчи тәрәфи «һејванын» сөзүдүр. Көрүндүјү кими бу тамамлыгларын һәр биринин әввәлинә биринчи тәрәфи, јә'ни «һејванын» сөзүнү кәтирмәк олар. Ајдын бир мәсәләдир ки, анчаг бу сөзүн ихтисар едилмәси хатиринә јухарыда көстәрдијимиз икинчи тәрәфләр—тамамлыглар формал чәһәтдән биринчи тәрәфдән мәһрум едилмишдир.

Буна бахмајараг бу һәмчинс тамамлыглар биринчи тәрәфлә—«һејванын» сөзү илә мәзмун вә формача бағлы

олдугларындан онун икинчи тәрәфләри һесаб олунурлар. Һәмин табесиз мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән икинчи садә кениш чүмләнин мүрәккәб заман зәрфлији тәркибиндә олан «дөшүнә» сөзү исә фе'ли бағлама тәркибинин објекти олмаг е'тибары илә тамамлыг олса да, әввәлән, чүмләнин һәмчинс үзвү ола билмир, икинчиси дә бу сөз, јухарыдакы тамамлыглардан фәргли олараг, тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәси олур. Она көрә ки, бу «дөшүнә» сөзү өз субјекти илә, «һејванын» сөзү илә билаваситә дејил, билваситә мә'на әлагәсинә көрә бағлыдыр.

Бунлардан башга, һәмин чүмләдә «әлини» вә «әли» тәктәрәфли бирләшмәләри дә вардыр ки, бунлардан биринчиси («әлини») чүмләнин васитәсиз тамамлығы олуб, тәсәввүр етдијимиз «о» мүбтәдасы илә әлагәдардыр. Икинчиси («әли») исә мүбтәда вәзифәсиндә олуб, тәһлил етдијимиз чүмләдән әввәлки чүмләдә иштирак едән «Агил» сөзү илә субјектлә мә'на әлагәсиндәдир. III нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин һәмчинс олан икинчи тәрәфләринин үслуби әһәмијјәти бөјүкдүр. Бунларын чүмләдә аз вә ја чох тәкрар едилмәсиндән асылы олараг чүмләнин үмуми мә'насы вә үслубу да мүвафиг сурәтдә дәјишир. Демәк, чүмләдә икинчи тәрәфләр мәзмундан асылы олараг ики, үч, дөрд вә даһа артыг ола биләр. Мисаллара мүрачиәт едәк:

«Гадынын симасында, дурушунда вә сүкутундакы интизар буна мане олду» (Ачыг китаб, сәһ. 215).

Һәмчинс тә'јинләри олан бу садә кениш чүмләдә «симасында», «дурушунда», «сүкутунда»кы сөзләриндән ибарәт, үч һәмчинс икинчи тәрәф ишләнмишдир. Беләликлә дә бунларын биринчи тәрәфи олан «гадынын» сөзү ики дәфә ихтисара дүшмүшдүр. Бу сөзләрдә икинчи бир ихтисар да апарылмышдыр ки, бу да «сүкутундакы» һәмчинс тә'јинин сонунда ишләнән «кы» шәкилчисидир. Бу ихтисарларын һәр икиси, һаггында бәһс етдијимиз чүмләнин мә'насынын садәлијинә сәбәб олмушдур. Бу нөгтеји-нәзәрдән ашағыдакы чүмлә даһа марағлыдыр.

«Сименсин көзләри кәнчин ағ вә арыг вүчудуна, һәјәчанла ениб-галхан мәғрур синәсинә, сонра дик бахан одлу көзләринә, һавада сүнкү кими дајанан узун, арыг вә шах бармагларына саташанда, башына шиддәтли ағры сычрады» (Јашыдларым, сәһ. 167).

Бу һәмчинс үзвлү садә кениш чүмләдә «вүчудуна», «синәсинә, «көзләринә» вә «бармагларына» васитәли тамамлыг-

лары бурадакы «кәнчин» сөзүнүн икинчи тәрәфләри олуб чүмләнин һәмчинс үзвләри кими садаланмышлар. Бурада мараглы чәһәт будур ки, икинчи тәрәфләр өзләри бир-бирләри илә һәмчинс олдуглары һалда, бунларла биринчи тәрәфин арасына кирмиш олан вә әсасән фе'ли сифәтлә ифадә олунмуш тә'јинләр һәмчинс дејилдир. Һәмин чүмләнин сонларында тәсадүф етдијимиз «башына» васитәли тамамлығы исә заһирән јухарыдакы һәмчинс тамамлыглара охшаса да, мәзмун е'тибары илә «Сименсин» субјекти илә мә'на бағлылығына малик олан тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәсидир. Бүтүн бу икинчи тәрәфләрин, еләчә дә тә'јини сөз бирләшмәсинин чүмләдә үслуби әһәмијјәти ачыг-ајдын һисс олунур. Һәмчинс икинчи тәрәфләрин вә онлардан әввәл кәлән тә'јинләрин бурадакы «кәнч» исмини мүхтәлиф әламәт, хүсусијјәт вә руһи вәзијјәтләринә көрә охучуја чатдырмагда чох бөјүк ролу олмушдур. Бунлардан истифадә едәркән јазычынын «Сименсин» сөзүнү бир јердә, «кәнчин» сөзүнү исә үч јердә ихтисар етдијини нәзәрә аларсаг, һәмин икинчи тәрәфләрин вә тәктәрәфли бирләшмәнин үслуби әһәмијјәти бир даһа артар.

Тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләринин бәдии дилдәки бөјүк әһәмијјәтини тәкчә бир мәгаләдә һәртәрәфли изаһ етмәк мүмкүн дејилдир. Бу бирләшмәләрин чох зәнкин мә'на вариантларындан бурада демәк олар ки, анчаг бирини нәзәрдән кечирдик.

Мир Чәлалын мүхтәлиф бәдии әсәрләриндән көтүрүб аз-чох тәһлил етдијимиз мисаллар инандырычы сурәтдә көстәрир ки, һәгигәтән тәктәрәфли бирләшмәләр милли дилимизин фикир ифадә етмәк нөгтеји-нәзәриндән чох гијмәтли грамматик-синтактик категоријаларындан биридир.

Тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләри бәдии дилин ән мүһүм шәртләриндән бири олан садәлик, ајдынлыг вә конкретлијин јаранмасы үчүн бир васитәдир.

Тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләри сөзә гәнаәт етмәк чәһәтдән дә чох гијмәтли грамматик-үслуби категоријадыр. Бунлар ифадәни, фикри јоручулугдан, долашыглыгдан азад етмәклә әдәби-бәдии дилдә халг дилини, халг руһуну өзүндә әкс етдирән васитәләрдән биридир.

Һ. БАЛЫЈЕВ

Ордубад рајонундакы Аза кәнд мәктәбинин мүәллими.

БУДАГ ЧҮМЛӘЛӘРИН ТӘДРИСИНДӘ МҮГАЈИСӘДӘН НЕЧӘ ИСТИФАДӘ ЕДИРӘМ

V—VII синифләрдә тәдрис олунан Азәрбајчан дилинин грамматикасында VII синифдә кечилән мүрәккәб чүмлә бәһси мүстәсна әһәмијјәтә маликдир.

Әввәлән, мүрәккәб чүмлә бәһсини шакирдләрә шүурлу сурәтдә мәнимсәтмәк, онлара чүмлә тәһлили үчүн «ачар» вермәк демәкдир. Мүрәккәб чүмлә бәһсини дәриндән вә шүурлу мәнимсәмәјән шакирд чүмлә тәһлили заманы сөзүн инчәликләрини ача билмәз. Бу бәһси шүурлу мәнимсәтмәк, шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгинин инкишафында да мүстәсна рола маликдир. Нәһајәт, мүрәккәб чүмлә бәһсинин шүурлу мәнимсәдилмәси, шакирдләрә дурғу ишарәләриндән дүзкүн истифадә етмәк гајдаларыны да өјрәдир.

Бу кими бир чох әһәмијјәтли хүсусијјәтләрә малик олан мүрәккәб чүмлә бәһси, фикримизчә, шакирдләрин шүурлу мәнимсәмәләри үчүн V—VII синфин програмындакы бүтүн бәһсләрдән чәтиндир. Бу бәһси тәдрис едәркән мүәллимин гаршысындакы әсил мәгсәд ондан ибарәт олмалыдыр ки, онун шакирди, һәр һансы чүмләјә бир дәфә нәзәр салдыгда онун нөвүнү дүзкүн тә'јин етмәји бачармагла бәрабәр, нә үчүн бу чүмлә табели мүрәккәб чүмләдир? Нә үчүн бу будаг чүмлә тамамлыг (јахуд башга) будаг чүмләдир?—суалларына чәтинлик чәкмәдән, дајанмадан, шүбһәләнмәдән чаваб верә билсин. Мәсәләјә бу чүр јанашдыгда, һәмин бәһсин тәдрисиндәки чәтинлик өзүнү даһа габарыг шәкилдә көстәрир.

Будаг чүмләләрин шүурлу мәнимсәнилмәсиндә шакирдләрин гаршысына чыхан ән мүһүм чәтинлик ондан ибарәтдир

ки, онлар форма вә мәзмун ујғунлуғуна көрә бир-биринә ох-
шајан бә'зи будаг чүмләләри гарышдырырлар.

Мән, будаг чүмләләрин тәдрисинә башладығым илк күн-
дән бу чәтинлији нәзәрдә тутараг, будаг чүмләләрин мүгаји-
сәли кечилмәси үсулундан истифадә етмишәм.

Белә ки, будаг чүмләнин бир нөвүнү кечдикдән сонра,
ики јахуд үч будаг чүмләни кечәркән шакирдләрин әввәл өј-
рәндији будаг чүмлә илә, јенини (хүсусилә, даһа чох охшар-
лыг әламәти олан будаг чүмләләри) мүгајисә етмәјә чалыш-
мышам. Мән, сонракы будаг чүмләнин әввәлкинә охшар бүтүн
әламәтләрини, даһа сонра исә ондан фәргли әламәтләрини ин-
чәлији илә изаһ едир вә шакирдләрә өјрәтмәјә диггәт етми-
шәм.

Заһирән белә көрүнүр ки, тә'јин будаг чүмләси илә та-
мамлыг будаг чүмләси арасында һеч бир мүһүм охшајыш әла-
мәти олмадығындан, шакирдин бу ики будаг чүмләни гарыш-
дырмасы үчүн әсас јохдур. Амма будаг чүмләни јени өјрәнән
шакирд һәлә онун өзүнә мәхсус мә'на инчәлијини сечә бил-
мир. Ону, мүәјјән форма охшајышы даһа тез алдадыр. Ша-
кирд бу ики будаг чүмләни нә үчүн гарышдыра биләр?

1. Һәр ики будаг чүмлә баш чүмләнин мүәјјән бир үзвүнү
изаһ едир. 2. Һәр ики будаг чүмлә баш чүмләјә «ки» бағлајы-
чысы васитәсилә бағланыр.

Мән, I охшарлығын мүһүм фәргләрини изаһ едәрәк, ша-
кирдләри баша салырам ки, тә'јин будаг чүмләси баш чүмлә-
нин исимлә ифадә олунан һәр һансы бир үзвүнү, лакин тамам-
лыг будаг чүмләси һәмишә јалныз баш чүмләнин фе'лла ифа-
дә олунан хәбәрләрини изаһ едир. Дикәр тәрәфдән, тамамлыг
будаг чүмләси тамамлығын, тә'јин будаг чүмләси исә тә'јинин
суалларына чаваб олур. Мән јалныз бу изаһатла кифајәтләнмә-
јиб, шакирдләри баша салырам ки, тамамлыг будаг чүмлә-
синин баш чүмләсиндә **елә, белә** ишарә әвәзлији ишләнмәди-
ји һалда, тә'јин будаг чүмләсинин баш чүмләсиндә **елә, белә**
ишарә әвәзликләри һәмишә ишләнир.

Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсини кечәнә гәдәр бу үсул тә'-
јин будаг чүмләсини даһа тез сечмәкдә шакирдләрә бөјүк кө-
мәк едир.

Мүбтәда будаг чүмләсини өјрәдәркән, ону тә'јин будаг
чүмләси илә мүгајисә етмәјин һеч бир әһәмијјәти јохдур. Чүн-
ки бу ики будаг чүмлә арасында мүһүм охшарлыг, һәтта, фор-
мал охшарлыг да тәзаһүр етмир.

Мән, мүбтәда будаг чүмләсини дә тамамлыг будаг чүмләси илә мүгајисә едирәм.

Билдијимиз кими, мүбтәда будаг чүмләси өзүнү ики шәкилдә көстәрир. Мөвчуд дәрсликдә мүбтәда будаг чүмләсинин II шәкли тамамлыг будаг чүмләси илә мүгајисә едилмиш вә онун фәргли мә'на хүсусијјәтләри көстәрилмишдир. Мән дәрсликдәки бу мүгајисәни шакирдләрә шүурлу сурәтдә мәнимсәтмәклә кифајәтләнмирәм. Белә ки, шакирд мүбтәда будаг чүмләсинин I шәклини дә (баш чүмләдә мүбтәда иштирак етмир) тамамлыг будаг чүмләси илә гарышдыра биләр.

Мәсәлән, ашағыдакы ики чүмләни нәзәрдән кечирәк:

1. Һамымыз билирик ки, бир груп империалист сүлһүн гәддар дүшмәнидир.

2. Һамыја мә'лумдур ки, бир груп империалист сүлһүн гәддар дүшмәнидир.

Көрдүјүмүз кими һәр ики чүмләдә будаг чүмлә өз мәзмун вә формасыны дәјишдирмәдији һалда, баш чүмләдән асылы олараг: I чүмләдәки будаг чүмлә тамамлыг, II чүмләдәки будаг чүмлә исә мүбтәда будаг чүмләсидир. Әлбәттә, һәмин будаг чүмләләри:

1. Чаваб вердији суаллара (I будаг чүмлә нәји?, II будаг чүмлә исә нә? суалына чаваб олур).

2. Садә чүмлә формасында ишләтмәјә (1. Бир груп империалистин сүлһүн гәддар дүшмәни олдуғуну һамымыз билирик. 2. Бир груп империалистин сүлһүн гәддар дүшмәни олмасы һамыја мә'лумдур).

3. Баш чүмләдә мүбтәданын иштирак едиб-етмәмәсинә көрә фәргләндирмәк чох асандыр.

Мән, белә чүмләләри фәргләндирмәк үчүн һәр үч үсулу шакирдләрә өјрәтсәм дә, III үсула даһа чох фикир верирәм. Чүнки шакирдләр бу үсулла белә чүмләләри даһа тез фәргләндирирләр. Белә ки, баш чүмләдә мүбтәда варса, онун будаг чүмләси, гәтијјән, мүбтәда будаг чүмләси ола билмәз.

Мән хәбәр будаг чүмләсини дә, биринчи нөвбәдә, тамамлыг будаг чүмләси илә мүгајисә едирәм. Бунларын мәзмун охшарлығы орасындадыр ки, һәр икиси баш чүмләнин хәбәрини изаһ едир. Лакин башга фәргли хүсусијјәтләрлә јанашы шакирдләри мүкәммәл бир шәкилдә баша салырам ки, хәбәр будаг чүмләси баш чүмләнин јалныз вә јалныз **будур, одур, беләдир, еләдир** ишарә әвәзликләри илә ифадә олунан хәбәрләрини изаһ едир вә ајдынлашдырыр. Јени дәрсә башлајаркән шакирдләрин кениш фәаллығы илә бу охшар вә фәргли чәһәт-

ләри ајдынлашдырмаға башлајырам. Бу мәгсәдлә шакирдләрдән: «өјрәндијимиз будаг чүмләләрдән һансы баш чүмләнин хәбәрини изаһ едир? Тамамлыг будаг чүмләси баш чүмнин хәбәрини изаһ едир? Тамамлыг будаг чүмләси баш чүмләнин нә чүр хәбәрләрини изаһ едир?»—кими суаллара гәнаәтләндиричи чаваблар алдыгдан сонра, әлагәли шәкилдә јени дәрсин изаһына башлајырам.

Мән, чүз'и формал охшарлығыны нәзәрә алараг хәбәр будаг чүмләсини тә'јин будаг чүмләси илә дә мүгајисә едирәм. Чүнки шакирдләр тә'јин будаг чүмләсиндән сонра, биринчи дәфә хәбәр будаг чүмләнин баш чүмләсиндә **елә, белә** ишарә әвәзликләринә раст кәлирләр. Шакирдләрә мәзмун фәргини изаһ етмәклә бәрабәр, өјрәдирәм ки, хәбәр будаг чүмләнин баш чүмләсиндәки **елә, белә** ишарә әвәзликләринин сонунда һәмишә хәбәр шәкилчиси (дир) олур. Дикәр тәрәфдән, бурадакы **еләдир, беләдир** ишарә әвәзликләри һәмишә баш чүмләнин сонунда ишләнир.

Шакирдләр тәрзи-һәрәкәт зәрфлији илә тә'јини гарышдырдыглары кими тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси илә тә'јин будаг чүмләсини дә гарышдырырлар. Бу ики будаг чүмләнин охшарлыглары һансылардыр?

1) Һәр ики будаг чүмлә нечә? нә чүр? суалларына чаваб олур. 2) Һәр ики будаг чүмлә әламәт билдирир. 3) Әксәр һалларда һәр ики нөв будаг чүмләнин баш чүмләсиндә **елә, белә** ишарә әвәзликләри иштирак едир.

Бәс фәргли чәһәтләри нәдән ибарәтдир?

1) Тә'јин будаг чүмләси тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсиндән фәргли олараг, һәм дә һансы? суалына чаваб олур. 2) Тә'јин будаг чүмләси баш чүмләдә исимлә ифадә олунан һәр һансы бир үзвүн нечәлијини—әламәтини билдирирсә, тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси баш чүмләдәки ишин, фе'лин тәрзини, нечәлијини—әламәтини билдирир. 3) Будаг чүмлә тә'јин будаг чүмләси олдугда баш чүмләдәки **елә, белә** ишарә әвәзликләри исимлә ифадә олунан һәр һансы үзвдән; тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси олдугда исә фе'лдән—иш, һәрәкәт билдирән сөздән әввәл ишләнир. 4) Нәһајәт, әксәр тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләләринин әввәлиндә **елә бил, елә бил ки, куја ки, санки** сөзләри ишләндији һалда, тә'јин будаг чүмләсинин әввәлиндә бу чүр сөзләр гәтијјән ишләнмәз.

Мән, тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсини кечәркән, бүтүн бу охшар вә фәргли чәһәтләри шакирдләрә шәрһ едирәм. Лакин бу ики будаг чүмләни фәргләндирмәк үчүн шакирдләри III вә IV үсулдан истифадә етмәјә даһа чох алышдырырам. Чүнки шакирдләр баш чүмләдәки **елә** сөзүндән сонра кәлән үзвүн исим, јахуд фе'л олдуғуну даһа тез мүәјјән едә билирләр. Бундан сонра исә, будаг чүмлә һаггында һөкм вермәк иши асанлашыр. Әлбәттә, елә тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләләри вардыр ки, онун баш чүмләсиндә **елә** сөзү ишләнмир. Белә олдугда һөкмән тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин әввәлиндә **елә бил ки, санки** сөзләриндән бири ишләнмәлидир. Һәмин сөзләрин көмәклији илә шакирд, будаг чүмләнин тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси олдуғуну мүәјјән едә билир.

Мән, будаг чүмләләри кечәркән, онун башгаларына охшар вә онлардан фәргли бүтүн мә'на инчәликләрини изаһ етмәјә, бунлары шакирдләрә өјрәтмәјә чалышырам.

Бир чәһәти дә гејд етмәлијәм ки, будаг чүмләләрин арасындакы охшар чәһәтләри тәбии һал кими, јахуд шиширилмиш шәкилдә изаһ етмирәм.

Будаг чүмләләрин мүгајисәли тәдрис олунмасы мәгсәди илә, мән дәрсликдәки чалышма нөвләри илә кифајәтләнмирәм. Һәр бир будаг чүмлә нөвүнү кечиб гуртардыгдан сонра, шакирдләрә хүсуси јарадычы тапшырыглар верирәм. Мәсәлән, тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсини кечиб гуртардыгдан сонра, евдә,—беши тәрзи-һәрәкәт, беши исә тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә јазыб кәтирмәји шакирдләрә тапшырырам. Һәр нөв будаг чүмләнин тәдрисиндән сонра бу тип јарадычы тапшырыглар верирәм.

Мүрәккәб чүмләләрин садә чүмләләр шәклиндә ишләдилмәсинә даир дә чох тапшырыглар верирәм. Чүнки бунун шакирдләрин үслубунун зәнкинләшдирилмәси ишиндә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Бүтүн бунларла бәрабәр, будаг чүмләләрин тәдрисини сәмәрәли јекунлашдырмағын мүстәсна ролу вә әһәмијјәти вардыр.

Мән, будаг чүмләләри там кечдикдән сонра, табесиз мүрәккәб чүмләләрдәки әлагәләрин нөвләрини гуртараркән, һазырладығым «чәдвәл формасыны» нүмајиш етдирирәм. Сонра, табесиз мүрәккәб чүмләләрдәки әлагәләрин нөвләрини гуртараркән, һазырладығым «чәдвәл формасыны» нүмајиш етдирирәм.

Заһир ИСКӘНДӘРОВ

Ағҹабәди рајонундакы Сарыҹалы
кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

ФОНЕТИКА БӘҺСИНИН ТӘКРАРЫНА ДАИР

Фонетика дәрсләринин тәкрар едилмәси мүәллимдән бөјүк педагожи усталыг вә орижинал үсул тәтбиг едә билмәк баҹарығы тәләб едир.

Лакин е'тираф етмәк лазымдыр ки, бә'зи дил мүәллимләримиз фонетика бәһсинин тәкрарына әһәмијјәт вермир, «буну кечәндә јахшы изаһ етмишәм, шакирдләр дә јахшы баша дүшмүшдүр»—дејә, ишә мәс'улијјәтсиз јанашыр, јалныз «филан сәһифәдән филан сәһифәјә кими тәкрарлајын» сөзләри илә кифајәтләнирләр. Ајдындыр ки, фонетика бәһси нә гәдәр јахшы мәнимсәнилсә дә белә «тәкрарламадан» сонра нәинки шакирдләр бу саһәдәки биликләрини даһа да мөһкәмләндирәҹәк, әксинә, һәтта кечмишдә өјрәндикләринин дә бир һиссәсини тамам унудаҹагдыр. Чүнки мүәллимин мөвзуја белә башдансовду јанашмасы истәр-истәмәз шакирдләрдә дә белә бир тәсәввүр јарадаҹагдыр ки, бу дәрси билирик, көрмүрсән һеч мүәллим дә изаһ етмәди, даһа нә охумаг? Фонетика бәһсинин тәкрарына мүәллимин башдансовду јанашмасынын икинҹи бөјүк зәрәри исә ондан ибарәтдир ки, шакирдләрдә, үмумијјәтлә, бүтүн тәкрар дәрсләрә е'тинасызлыг тәрбијә едир.

Бә'зи дил мүәллимләримиз исә фонетика бәһсинин тәкрары заманы дәрси әввәлки гызғынлыгла јенидән изаһ едир, һәтта шакирдләри ишләдир дә. Лакин бу дәрси дә биткин дәрс һесаб етмәк дүзкүн дејилдир. Она көрә ки, мүәллимин фонетика бәһсини әввәлләр изаһ етдији үсулла изаһы вә ејни шејләри јенә дә тәкрар етмәси истәр-истәмәз шакирдләрдә дәрсә гаршы һеч бир мараг ојатмајаҹаг вә онлара јени һеч бир билик вермәјәҹәкдир.

Бәс нечә етмәк лазымдыр ки, фонетика бәһсинин тәкрары дәрси дә мараглы кечсин, шакирдләрин фонетик билик вә вәрдишләринин даһа да мөһкәмләниб, системә дүшмәсинә наил ола билинсин?

Бу мәсәлә һәмишә мәни дүшүндүрмүшдүр вә тәтбиг етдијим бә'зи үсуллар да јахшы нәтиҹә вермишдир.

Мә'лумдур ки, бүтүн дәрсләрдә олдуғу кими, грамматика дәрсләриндә дә һәр бир мөвзу өз мәзмун вә хүсусијјәтинә көрә ајры-ајры тәдрис үсулу тәләб едир. Бу ҹәһәтдән дә фонетика бәһсинин тәкрары заманы мүхтәлиф мәзмун вә хүсусијјәтли мөвзулары ејни үсулла тәдрис етмәк олмаз. Одур ки, ән әввәл бу мөвзулары мәзмун вә хүсусијјәтинә көрә групплашдырмаг, сонра исә бунлара ујғун педагожи үсуллардан истифадә етмәк лазымдыр. Мән, фонетика бәһсини 2 ујғун һиссәјә ајырырам:

1. Сәсләр вә онларын тәснифи.
2. Фонетик гајда-ганунлар.

Биринҹи груп мөвзуларын мәзмунундан көрүндүјү кими бурада әсас мәсәлә сәсләрин бөлкүсүдүр. Бөлкүсүнү исә схем үзрә тәдрис етмәк даһа асан олар.

Икинҹи груп мөвзулар исә мәзмунундан көрүндүјү кими фонетик гајда-ганунлардан бәһс едир. Фонетик гајда-ганунлары исә конкрет мисаллар үзрә изаһ етмәк даһа асан олар. Одур ки, мән сәсләр вә онларын тәснифинә аид мөвзулары схем үзрә, фонетик гајда-ганунлары исә фонетик тәһлил үсулу илә тәдрис едирәм. Тәҹрүбә көстәрир ки, фонетика бәһси кими кениш бир бәһсин тәкрары заманы белә мүхтәлиф тәдрис үсулларындан истифадә едилмәси һәм шакирдләрин фонетикаја аид биликләрини системә салмаға (әсасән схем үсулу васитәсилә), һәм дә бу биликләри тәтбиг едә билмәк баҹарығыны инкишаф етдирмәјә (әсасән фонетик тәһлил үсулу васитәсилә) имкан верир.

1. Схем үзрә тәдрис үсулу

Кечмиш дәрси јекунлашдырдыгдан сонра јени дәрсин мәгсәдини изаһ едирәм: «Ушаглар, кәлин бу күн фонетикадан индијә кими сәсләр һаггында өјрәндикләримизи ҹәдвәлә кө-

чүрәк. Көрүм мәним суалларымын һамысына ҹаваб вермәјә ким һазырдыр?» Бундан сонра синиф дәфтәрләрини ачдырыб, шакирдләрин фәал иштиракы илә сәсләрин бөлкү схемини ашағыдакы гајда илә чәкдирмәјә башлајырам.

— Ким дејәр, фонетика сөзү нә демәкдир, бу елм нәдән бәһс едир?

— Фоне јунанча сәс демәкдир, фонетика елми сәсләрдән, һәм дә сөзләри әмәлә кәтирән данышыг сәсләриндән бәһс едир.

— Чох јахшы. Бахын, фонетика сәсләрдән бәһс етдији үчүн онун әвәзинә јазырам: сәсләр. Сонра исә сәсләр сөзүнү чәрчивәјә алырам.

— Ким дејәр, сәсләримиз нечә јерә бөлүнүр?

— Сәсләримиз ики јерә бөлүнүр: саитләр, самитләр.

Сәсләр сөзүндән 2 хәтт ајырыб, биринә саитләр, о биринә самитләр јазырам. Сонра исә бу сөзләри дә чәрчивәләр ичәрисинә алырам.

— Биз саитләри нечә тәләффүз едирик?

— Биз саитләри тәләффүз едәркән онлар ағзымызда һеч бир манејә раст кәлмир.

— Ким дејәр, онда саитләр нәјә дејилир?

— Ағызда дејиләркән һеч бир манејә раст кәлмәјән сәсләрә саит дејилир.

— Ағызда сәс һансы манеәләрә раст кәлә биләр?

— Ағызда сәс дишләрин, додагларын, дилин дишин, додагла дишин манеәсинә раст кәлә биләр.

— Нечә саитимиз вар? Сајын.

— 9 саитимиз вар: а, ы, у, о, и, ә, е, ү, ө.

— Бәс, саитләр өзләри нечә чүрдүр? Сајын.

— Саитләр алты чүрдүр: инчә, галын, додагланан, додагланмајан, ачыг, гапалы.

Мән саитләр сөзүндән 6 хәтт ајырыб саитләрин һәмин нөвләрини ајры-ајры јазырам вә сонра онлары да чәрчивә ичәрисинә алырам. Бундан сонра саитләрин бу нөвләрини дә јухарыдакы гајда илә тәкрар етдирирәм. Бу заман мән јенә дә, әввәлчә сәсин һарада дејилдијини сорушур, буна әсасән дә сәсин тә'рифини демәји тәләб едир вә нәһајәт һәмин сәсин мигдарыны, адларыны хәбәр алырам.

Самитләри дә бу гајда илә тәкрар етдириб, јекунлашдырдыгдан сонра ашағыдакы схеми алмыш олуруг:

Сәсләр

Саитләр				Самитләр	
Инчә сәсләр	Галын сәсләр	Додагланан сәсләр	Додагланмајан сәсләр	Чинкилтили сәсләр	Кар сәсләр
	Ачыг сәсләр	Гапалы сәсләр			

Мән, бу үсулу тәтбиг етмәклә ашағыдакылара наил олурам:

1. Шакирдләр мүәјјән ҹәдвәлләр тәртиб едә билмәк баҹарығына јијәләнирләр.

2. Шакирдләрин һамысыны дәрсә ҹәлб едир, дүшүндүрүрәм.

3. Шакирдләрдә сәсләрин тә'рифини һәмин сәсин дејилишинә әсасән тапмаг вәрдишини инкишаф етдирирәм. Бу, һәм дә гуру әзбәрчилијә гаршы ән јахшы мүбаризә васитәләриндән биридир. Мәсәлән, әкәр, шакирддән инчә саитләрин тә'рифини сорушдугда о, әввәлчә бүтүн саитләри тәләффүз едир вә бунлардан һансы дилин.учунда дејилирсә онун инчә саит олдуғуну асанлыгла тапа билир.

2. Фонетик тәһлил үсулу

Фонетика бәһсиндә елә мөвзулар вардыр ки, бунлары сәсләрин тәснифи кими бир схем үзрә тәкрар етмәк олур. Одур ки, мән белә мөвзулары башга бир үсулла—фонетик тәһлил үсулу илә тәкрар едирәм. Фонетик гајда-ганунлар белә мөвзулардандыр. Доғрудур, бу мөвзулары да ајры-ајры схемләр үзрә тәкрар етмәк олар. Лакин тәҹрүбә көстәрир ки, бу јахшы нәтиҹә вермир, чүнки:

1) белә олдугда бүтүн дәрс јалныз бир үсулла апарылмыш оларды ки, бу да дәрсин јекнәсәглијинә, схем чызмаг дәрсинә чеврилмәсинә сәбәб оларды;

2) һәр фонетик гајда-гануна аид ајрыҹа схем чәкмәк чох вахт аларды.

Фонетик гајда-ганунлары тәкрар едәркән чалышмаг лазымдыр ки, бир-биринә әлагәдар олан мөвзуларын өзләри дә тәкрар заманы әлагәли сурәтдә тәдрис едилсин. Мәсәлән, мән һеҹа, вурғу, сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси, апостроф ишарәсинин ишләдилмәси мөвзуларыны, г сәсинин ғ сәсинә, к сә-

синин ј сәсинә, фе'лләрдә исә т сәсинин д сәсинә кечмәси һадисәсини, сөзләрдә гоша саитләрин, гоша самитләрин вә бөјүк һәрфләрин јазылышы гајдаларыны бир-бири илә әлагәдар сурәтдә тәкрар едирәм.

Һеча, вурғу вә сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирилмәси мөвзуларыны мән јалныз бирчә әкин сөзү үзәриндә белә тәкрар етдирирәм:

1) Әкин сөзүнү һечалара ајыр, һечаларын нөвләрини вә вурғулу һечаны көстәр.

2) Әкин сөзүндә вурғу биринчи һечанын үзәринә дүшәрсә сөзүн мә'насы дәјишәрми? Бунунла да вурғунун һәтта сөзүн мә'насына тә'сир етдијини јада салыр вә сөзү дүзкүн тәләффүз етмәјин бөјүк әһәмијјәти олдуғуну бир даһа анладырам.

3) Әкин сөзүнү сәтирдән-сәтрә кечирмәк олармы?

Шакирд бурада әмәли сурәтдә бир даһа баша дүшүр ки, сөзүн биринчи «ә» һечасы бир һәрфдән ибарәт олдуғу үчүн бу сөзү сәтирдән-сәтрә кечирмәк олмаз, анчаг һечаја ајырмаг олар.

Шакирдләримиз сөзү сәтирдән-сәтрә кечирәркән ән чох бир сәбәбә көрә сәһв едирләр: сөзү һечаја көрә дејил, көк вә шәкилчиләринә көрә сәтирдән-сәтрә кечирирләр. Одур ки, мән белә бир изаһат верирәм: әкәр биз әкин сөзүнү көк вә шәкилчисинә ајырсаг онда «әк» көкүнә вә «ин» шәкилчисинә ајырыды. Демәк, сөзү һечаја ајыраркән вә ја сәтирдән-сәтрә кечирәркән һеч дә сөз көкүнүн мүстәгил ајрылмасы вачиб дејилдир. Һечаја ајырмагла сәтирдән-сәтрә кечирмәнин фәргини шакирдләрә даһа јахшы анлатмаг үчүн апострофлу сөзләрдән истифадә етмәк олар. Е'-дам, е'-лан, е'-мал, е'-ти-бар, ә'-лачы вә с. сөзләр үзәриндә изаһ едирәм ки, бу сөзләри—илк һечасы олан е вә ә сәсләринә көрә һечаја ајырмаг олар, лакин тәкчә е вә ә сәсләриндән ибарәт олан һәрфләри исә сәтирдә сахламаг олмаз. Елә бурадача мән апостроф ишарәсинин һансы һалларда гојулдуғуну вә бунун нәјә хидмәт етдијини јада салырам. Әризә, тәрчүмеји-һал, гәбз, е'лан вә б. әмәли мәктублар јазаркән хүсусилә јазылмалы олан фамилијалары да сәтирдән-сәтрә дүзкүн кечирә билмәк һаггында да шакирдләрә изаһат вермәк вачибдир. Демәк лазымдыр ки, јев шәкилчиси сону саитлә битән адлара гошулур вә сәтирдән-сәтрә дә мүстәгил олараг кечирилир: Әли-јев, Аға-јев вә с. **Ов** шәкилчиси исә сону самитлә битән адлара гошулур вә сәтирдән-сәтрә кечириләркән адын сон самити илә бирликдә кечирилир: Кәри-мов, Маһмудов вә с.

К сәсинин ј сәсинә, г сәсинин ғ сәсинә, фе'лләрдә исә т сәсинин д сәсинә кечмәси һадисәсини ашағыдакы мисал әсасында белә тәкрар етдирирәм. Шакирдин бирини лөвһәјә чағырыб белә бир чүмлә јаздырырам: әһали бөјүкдән кичијә, арваддан кишијә гәдәр мејданда иди («Дәрзи шакирди Әһмәд» нағылындан). Бундан сонра «бөјүкдән» вә «кичијә» сөзләрини көк илә шәкилчиләринә ајырмағы тәләб едирәм. Шакирд бөјүк-дән вә кичик-ә јазыр. Сонра исә дејирәм: јахшы, бах көр чүмләдәки һәмин сөзләрдән инди јаздығын бу сөзләрин фәрги нә олду? Бундан сонра шакирд өзү мүстәгил олараг изаһ едир ки, мүәллим, «бөјүк» сөз көкү вә «дән» шәкилчиси чүмләдәки «бөјүкдән» сөзү кими галыб, амма чүмләдәки «кичијә» сөзүндә к сәси әвәзинә ј ишләдилмишдир. Мән јенә сорушурам: бу һадисә фонетикада нә адланыр? Беләликлә, шакирд конкрет мисала әсасән фонетик һадисәләри изаһ етмәјә башлајыр. Тәчрүбә көстәрир ки, фонетик гајда-ганунларын шакирдләрин өзләри тәрәфиндән белә мүстәгил вә мүгајисәли сурәтдә изаһ едилмәси, һәмин мөвзулары нәинки онларын даһа дәриндән мәнимсәмәләринә, һабелә бу саһәдәки биликләрини әмәли сурәтдә тәтбиг едә билмәләринә көмәк едир. Бә'зән шакирдләр белә фонетик һадисәләри формал әламәтләринә ујәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һал шәкилчиси гәбул едән башга сөзләрлә гарышдырырлар. Бунун үчүн шакирдләрә баша салмаг лазымдыр ки, әввәл сөзүн көкүнә диггәт версинләр, әкәр сөзүн көкү «к» сәси илә битмирсә онда бу сөзүн һәмин фонетик һадисә илә һеч бир әлагәси ола билмәз. Мәсәлән, мән елә көтүрдүјүм һәмин чүмләдә шакирдләрин диггәтини «ки ијә» сөзүнә чәлб едирәм. Илк бахышда шәкилчисинә көрә бу сөз дә «кичијә» сөзүнә охшадыр. Лакин диггәт едилдикдә көрүрүк ки, әкәр «кичијә» сөзүнүн көкүнүн сону к сәсидирсә, «кичијә» сөзүнүн көкүнүн сону «и» сәсидир.

Г сәсинин ғ сәсинә, фе'лләрдә исә т сәсинин д сәсинә кечмәси һадисәсини дә тәхминән бу чүр тәкрар етмәк олар.

Мирһашым ТАЛЫШЛЫ
Лэнкэран рајонундакы Кэрмэтук орта мэктэбин мүэллими.

V—VII СИНИФЛӘРДӘ ШАКИРДЛӘРӘ ӘРУЗ ВӘЗНИ ҺАГГЫНДА АНЛАЈЫШ ВЕРМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

V—VII синифлэрдэ шакирдлэрэ эдэбијјат нэзэријјэсиндэн верилэн анлајыш практик характер дашымалыдыр. Бу анлајыш елэ шэкилдэ верилмэлидир ки, о, шакирдлэрин ајры-ајры эсэрлэр, онларын идејасы, композисијасы, сүжети вэ с. илэ; эдэби нөвлэр—епик, лирик вэ драматик эсэрлэрлэ мэ'луматлы олмасына да көмэк етсин.

Натамам орта мэктэб програмынын тэлэбинэ мүвафиг олараг, V—VII синифлэрдэ шакирдлэр лирик эсэрлэрин нөвлэри илэ практик олараг таныш олурлар. Онлар дөрдлүк (мүрэббе), бешлик (мүхэммэс), алтылыг (мүсэддэс), једдилик, гошма вэ гэзэлин лирик ше'р нөвлэринэ мэнсуб олдуғуну тэ'јин етмэји, бунлары өз вэзнлэри илэ дүзкүн охудуғуну тэ'јин етмэји, бунлары өз вэзнлэри илэ дүзкүн охумағы, һэр ше'р формасыны өз мүнасиб шэклиндэ дүзкүн јазмағы да өјрэнирлэр.

Мэ'лумдур ки, поезијадакы мэ'наны дэрк етмэк үчүн, шакирдлэрин ифадэли оху вэрдиш вэ бачарығына јијэлэнмэси сон дэрэчэ вачиб мэсэлэлэрдэн биридир.

Мэн кечдијим дэрслэрдэ, хүсусилэ классик шаирлэримизин ше'рлэрини тэдрис едэркэн шакирдлэрин даһа чох чэтинлик чэкдијини һисс етмишэм. Шакирдлэр һеча вэзнини чэтинлик чэкмэдэн өјрэндиклэри һалда, эруз вэзни илэ јазылмыш ше'рлэри асанлыгла вэ дүзкүн охуја билмирлэр. Бу чэтинлији арадан галдырмаг үчүн, мэн онлара эруз вэзни һаггында анлајыш верэркэн ашағыдакы үсуллардан истифадэ едирэм:

Эруз вэзни илэ јазылмыш ше'ри кечэркэн, һэмин ше'рин мэзмунча тэһлили, мэгсэди, шаирин дили вэ с. һаггында иш апармагла јанашы, шакирдлэрэ эруз вэзни барэдэ мэ'луматы да ејни дэрсдэ мэнимсэдирэм.

V—VII синифлэрдэ бу иши һэр синфин сэвијјэсинэ көрэ мүхтэлиф үсулларда апарырам. Бу синифлэрдэ шакирдлэрэ дэрсликлэрдэ тэсадүф едилэн эрузла јазылмыш ше'рлэри дүзкүн охутмаг иши илэ кифајэтлэнирэм.

Бу ил V синиф програмына эрузла јазылмыш илк нүмунэ кими салынмыш С. Э. Ширванинин «Экинчи вэ хан» ше'рини кечэркэн, дэрсин мэрһэлэлэрини позмамаг шэрти илэ шакирдлэрэ билдирдим ки, бурадакы ше'ри мэн нечэ охујурамса, онлар да белэ охусунлар. Шүбһэсиз нэзэрдэ тутурам ки,—«Бир экинчи кедирди мэстанэ»—мисрасы илэ башлајан ше'рин вэзни хэфиф бэһри илэ, јэ'ни:

(Фэилатүн) мэфаилүн (фэилүн) — өлчүсү илэ охунмалыдыр. Инди өзүм шакирдлэрэ ше'ри һэмин гајдада охујурам. Мэн даһа бурада эрузун «хэфиф бэһри»нин адыны вэ өлчүсүнү шакирдлэрэ демирэм. Эввэлчэ ше'ри һэмин өлчү илэ өзүм охујур вэ шакирдлэрдэн дэ оху заманы

(Бир экинчи) кедирди мэс(танэ)

(Јолда ол рас)т кэлди бир (ханэ) бөлкүлэринэ, мэнтиги вурғулара риајэт етмэји тэлэб едирэм. Экэр шакирд сэһв едирсэ, ону сахлајыр, ејни мисраны өзүм көстэрилэн гајдада охујур, сонра она ики, үч, бэ'зэн дөрд дэфэ охудур, тэлэб етдијим кими охумајынча ондан эл чэкмирэм. Нэһајэт, һисс едирэм ки, шакирд һэлэ эрузун нечэ вэзн олдуғуну билмэсэ дэ, ше'ри истэнилэн кими дүзкүн охуја билди, мэн дэ мэгсэдимэ наил олдум. Шүбһэсиз ки, јухарыда гејд етдијим кими, дэрсдэн эсас мэгсэд тэкчэ эруз өлчүсүнүн мэнимсэдилмэси дејилди. Дэрсин галан иши дэ онун ајры-ајры мэрһэлэлэриндэ лазыми гајдада апарылыр ки, мэн даһа о ишлэрдэн данышмырам.

V синиф дэрслијиндэ бир дэ «Һэсрэт» һекајэсини кечэркэн, бурада 39, 40 вэ 42-чи сэһифэлэрдэ верилмиш үч бэнд ше'рин охунмасы заманы да, мэн шакирдлэрэ өлчүнү јухарыдакы гајдада өјрэтмишэм. Лакин 39 вэ 40-чы сэһифэлэрдэ тэкрар олунан ејни ше'рин өлчүсүнү мүзари бэһри илэ, јэ'ни:

(Мэф'улү) (фаилатү) (мэфаилү) (фаилүн)—модели илэ охутмушам. Ше'р дэ бу бөлкүлэрэ мүвафиг олараг:

(Инсан ки) (ми билинсэ) (иди гэдрү) (гијмэтин,)

(Ачмыш о) (лурду мэктэ) (би милли чэ) (маэтин)—шэ-

килдә охунмушдур. 42-чи сәһифәдә исә, «Мәктәб, мәктәб, нә дилкүшасән!» мисрасы илә башланан ше'рин һансы бәһрдә олдуғуну тапмаг чәтин олса да, әввәлчә евдә бу ше'рдә ики дәфә тәкрар олунан «мәктәб» сөзүнүн бирини көтүрдүкдән сонра, онун вәзнини асанлыгла тә'јин етдим. Мүнсәри бәһри илә дејилән ше'рләри—(мүфтәилүн) (фаилүн)—моделиндән ибарәт олдуғу үчүн вә

(Мәктәб, нә дил) (күшасән!)—мисрасы она ујғун кәлдијини билдикдән сонра, тә'јин етмәк чәтин дејилдир ки, бурада М. Ә. Сабир мүәјјән бир мелодија хатиринә башда верилмиш бүтүн кәлмәләри ики дәфә тәкрар етмишдир ки, өлчү дә ашағыдакы

(Мүфтә) мүфтәилүн (фаилүн)

(Мәктәб, мәктәб, нә дил) (күшасән!)—шәклинә дүшмүшдүр. Беләликлә, дәрс заманы шакирдләрә һәмин ше'ри көстәрилән бөлкүләрә риајәт етдирәрәк охутмушам.

(Гејд етмәлијәм ки, һәмин ше'рин икинчи мисрасындакы «сәнә» кәлмәси јерсиз вә артыг јазылыб. Бу кәлмәјә Сабирин «Һопһопнамә»синдә тәсадүф етмәдијим үчүн вә бу, үмумијјәтлә ше'рин вәзн вә аһәнкини поздуғу үчүн, «Чәннәт, чәннәт десәм сәнә сәзасән» мисрасыны «Чәннәт, чәннәт десәм сәзасән» шәклиндә гәбул етмишәм вә шакирдләрә дә белә өјрәтмишәм).

Китабда М. Ә. Сабирдән верилмиш «Охутмурам, әл чәкин!»дә мүнсәри бәһринин—

(мүфтәилүн) (фаилат) (мүфтәилүн) (фаилүн)—модели илә јазылмышдыр. Она көрә ше'ри

(Оғул мәним) (дир әкәр,) (охутмура)м, әл чәкин!

(Ејләмәјин) дәнкәсәр, (охутмура)м әл чәкин!—шәклиндә, «Әкинчи» ше'рини исә һәзәч бәһринин

(Мәф'улү) (мәфаилү) (мәфаилү) (фәулун)—моделинин мүвафиг шәклиндә, јә'ни:

(Мәзлумлу) (г едиб, башла) (ма фәрјадә,) (әкинчи!)—

(Гојма ө) (зүнү түлкү) (лүјә, адә) (әкинчи) бөлкүләри илә охутмушам.

Үмумијјәтлә, V синифдә анчаг гираәт заманы шакирдләрин ше'рләри өз вәзнләри илә дүзкүн охутмаларына фәрди мүнасибәт көстәрмәклә кифајәтләнмишәм.

VI синифдә исә апардығым ишләри нисбәтән кенишләндирирәм. Илк нөвбәдә бу синифдә јухарыдакы үсуллары

С. Ә. Ширванинин «Нәсиһәт» ше'ри илә давам етдириб, һәмин ше'ри хәфиф бәһринин

(Фәилатүн) мәфаилүн (фәилүн)—модели әсасында шакирдләрә охутмушам. Лакин кәлән дәрсдә «Әруз вәзни»нин тәдрисинә програм үзрә бир саат вахт ајрылдығы үчүн, бу вахт дәрси ашағыдакы гајдада апармышам:

Әввәлчә, шакирдләрә С. Әзимин елм һаггында, мүәллим вә сәнәт барәсиндә, дил өјрәнмәк вә рус дили һаггында фикирләринә даир суаллар вериб, онлардан чаваб алдым. Сонра шакирдләрдән бирини јазы тахтасы өнүнә чағырыб, она «Нәсиһәт» ше'ринин һечаларыны сајдырдым. Шакирд илк мисрадан («Үләма һаггыны риајәт гыл») башлајараг, ше'рин 10 һечалы олдуғуну зәнн едир. Илк нөвбәдә о, ортаг бөлкүләрин (5+5 олмадығындан) дүз кәлмәдијиндән наразы иди, даһа сонра шакирдин наразылығы чохалыр. Чүнки о, бешинчи мисранын һечаларынын 7-јә, алтынчы мисранын 8-ә бәрабәр олдуғуну билдикдә, буналрын сәбәбини сорушур. Бүтүн шакирдләр мараггланыр. Онлар һаглыдыр. Чүнки бу вахта гәдәр шакирдләр һәр һансы бир ше'рин мисраларында ортаг бөлкүләрин вә һечаларын бәрабәр олдуғуну билирди. Шакирдә отурмағы тәклиф едирәм. Һамы бу «гәрибә» ишин сәбәбини өјрәнмәк истәјир. Онлар инди мәндән илк дәфә олараг «әруз» сөзүнү ешидирләр. Мән шакирдләрә чатдырырам ки, бу нөв ше'рләрдә һечалары сајмазлар. Белә ше'рләр әруз вәзни илә јазылмышдыр. Бу вәзни өјрәнмәк үчүн исә ашағыдакылары билмәк лазымдыр:

Белә ше'рләрдә дә башлыча өлчү һечалардыр. Лакин һечаларын сајы јох, бурадакы сәсләрин узун-гысалығыдыр. Јазы тахтасында «алим», «агил», «чаһил» кими сөзләри јазырам вә көстәририрәм ки, бу кәлмәләрдә илк һеча узун, сонракы һеча гыса тәләффүз едилир. Сонра јазы тахтасында узун һечалары көндәлән мө'тәризә —« ‿ » ишарәси илә, гысалары исә дефис—«-» ишарәси илә јазыб һәмин сөзүн— « ‿ —» шәклиндә олдуғуну көстәририрәм. Сонра шакирдләри тәәччүбләндирән мисраларын үчүнү јазы тахтасында јазырам:

Һәр кимин елми вар о инсандыр,=10 һеча.
Елм бир нур, чәһл зүлмәтдир,=7 һеча.
Чәһл дузәхдир, елм чәннәтдир,=8 һеча.

Бу мисраларын әруза көрә
— — ⌣ — | — ⌣ — — | — — бөлкүләрини белә
верирәм: (һәр кимин ел) (ми вар о ин) (сандыр.)

(Елм бир ну) (р чәһл зүл) (мәгдир,)

Чәһл дузә (хдир, елм чән) (нәтдир,)

Сонра шакирдләрә «чәһл вә елм» сөзүндә сәсләрин сајы-
на көрә бир һеча олса да, бу ше'рдә онларын һәрәсиндә ики
гыса һеча олдуғуну анладырам вә әлавә едирәм ки, охујар-
кән вәзни долдурмаг үчүн «елм» сөзүнү «елмы», «чәһл» сөзү-
нү «чәһлы» о чүмләдән «һәр кимин» кәлмәсини «һәр ки-
мин»—шәклиндә демәли олуруг. Нәһајәт шакирдләрә әсас
мәсәләни—бу вәзндә бүтүн мисралардакы узун һечаларын
ардычыл олараг өз јериндә, мәс.: бу ше'рдә үчүнчү вә алтын-
чы јердә (гыса һечаларда өз нөвбәсиндә) тәкрар олунду-
ғуну анладырам. Шакирдләрә бир даһа билдирирәм ки, әруз-
ла јазылмыш һәр ше'рин өзүнә мүнасиб јухарыда көстәрилән
шәкилдә гәлибләри вардыр, һәмин гәлибләрә «бәһр» деји-
лир. Сонра јазы тахтасында алтынчы мисраны јазырам. Һә-
мин мисранын узун вә гыса, вурғулу вә вурғусуз һечалары-
нын ишарәләрини тә'јин етмәји шакирдләрә тапшырырам.
Бир шакирди јазы тахтасы өнүнә чағырырам. О, мисранын
узун вә гысалтма ишарәләрини тә'јин едир. Беләликлә, јед-
динчи мисраны да шакирдләрә тә'јин етдирирәм. Сонра ев-
дә һәмин ше'рин сон ики мисрасына әл дәјмәмәк шәрти
илә, галан мисраларын һамысында бу ишарәләри тә'јин ет-
мәји тапшырырам (сон ики мисраны кәлән дәрс үчүн сахла-
јырам).

Нөвбәти дәрсдә әввәлчә тапшырыглары јохлајыр, сонра
шакирдләрдән һеча вәзни илә әруз вәзнинин әсас фәргини
сорушурам. Онлардан бу чавабы алырам:

— Мүәллим, һеча вәзни илә јазылмыш ше'рләрин бүтүн
мисраларында һечаларын сајы бәрабәр, ортаг бөлкүләр дә
тәкрар олунмалыдыр. Әруз вәзни илә јазылмыш ше'рләрдә
исә вурғулу узанан саитин вә вурғусуз гыса һечаларын һәр
мисрада кәлиши тәкрар олунмалыдыр.

Әкәр шакирд бу чавабы дүзкүн вермирсә, она көмәк
едир, кечән дәрсдәки гајданы тәкрарлајараг, дејиләнләри
мисалларла изаһ едирәм. Сонра исә лазым олан чавабы ша-

кирддән елә алырам ки, о, һәмин мисалын өзүнү өјрәнәрәк
верәчәји чаваб үчүн дүзкүн мүлаһизәјә кәлир. Шакирдләр-
дән һәмчинин вердијим суал әсасында әруз вәзниндә мис-
раларын чавабыны да алырам. Сонра ики шакирди арды-
чыл олараг јазы тахтасына чағырырам. Онлардан әрәб
кәлмәләриндән олан «чәһаләт», «ингилаб», «мәһарәт» вә «ис-
те'дад» сөзләринин гәлибләрини—вурғулу вә вурғусуз һеча-
ларыны—дефис вә көндәлән мө'тәризә ишарәләри илә көстәр-
мәји тәләб едирәм...

Јазы тахтасына дикәр бир шакирди чағырырам. Она
«Нәсиһәт» ше'ринин индијә гәдәр өлчмәдијимиз ики мисра-
сыны јаздырыр, ону бәһрә көрә парчаламағы, вурғусуз вә
вурғулу һечаларыны тә'јин етмәји шакирдин өһдәсинә гоју-
рам. Бу ишин дә ичрасындан сонра јени дәрсә—«М. Ә. Сабир»
мөвзусуна башлајырам. Бу мөвзудан сонра, кәлән нөвбәти
дәрс исә онун «Бакы фәһләләринә» ше'ринин өјрәдилмәсинә
кечирәм. Бу ше'ри кечәркән, дәрсин илк мәрһәләләриндән сон-
ра ше'рин һансы вәзндә јазылдығы үзәриндә дајанырам. Әкәр
әсил гајдадан кәнара чыхараг, онун һечаларыны сајсаг, һәр
мисрада 14 һеча олдуғуну көрәрик. Лакин бурада «7+7=14»
шәклини, ортаг өлчүнү тапа билмәрик. Шакирдләр буну бил-
дикдән сонра, онлар бу ше'рин дә мисраларында вурғулу вә
вурғусуз һечалары һесаблајырлар. Нәһајәт, өзләри асанлыг-
ла ше'рин әруз вәзни илә јазылдығыны тә'јин едирләр. Он-
лар һәлә дә һеча бәһринин:

(Мәф'улү) (мәфаилү) (мәфаилү) (фәулун)—моделини
билмәсәләр дә, бу ше'ри ејни бәһр илә бөлүб—

«Бу чәрхи (фәләк тәрси) (нә дөвран е) (дир инди,)
Фәһлә дә (өзүн дахи) (ли-инсан е) (дир инди)» шәклин-
дә охујурлар.

Мән VI синфин нөвбәти дәрсләриндә дә раст кәлдијим
јерләрдә көстәрдијим кими дәрсләрими апармышам.

Гејд етмәк лазымдыр ки, VII синифдә М. Фүзули вә онун
«Мејвәләрин сөһбәти» поемасыны кечинчәјә гәдәр, шакирдлә-
рә әрузун ајры-ајры бәһрләринин, мәс.: «мүнсәри», «мүзаре»,
«хәфиф» кәлмәләринин адыны чәкмәмиш вә «фәул», «мәфа-
ил», «фаилат» вә с. илә тәшкил олунан моделләрини көстәр-
мәмишдим.

VII синифдә «Мејвәләрин сөһбәти» мөвзусуну кечәркән,
дәрсин мүәјјән мәрһәләсиндә, инди дә, шакирдләрә илк дәфә
олараг анладырам ки, әрузун ајры-ајры бәһрләринин өзүнә кө-
рә адлары да вардыр. Мәсәлән, «Мејвәләрин сөһбәти» әсәри

әруз вәзнинин һәзәч бәһри илә јазылмышдыр. Һәр бәһрин өзүнә көрә мүәјјән бир модели олдуғу кими, бурадакы ше'рләр дә һәзәч бәһринин (мәф'улү) мәфаилүн (мәфаил) модели үзрә јазылмышдыр. Сонра, бир шакирдә һәр мисрадан әввәл (мәф'улү) мәфаилүн (мәфаил) моделини тәкрар едәрәк, ше'ри охумағы тәклиф едирәм. Шакирдләр моделлә бирликдә мисралары охујаркән, истәр-истәмәз бу күн дилимиздә тәләффүз едилдијиндән фәргли олараг, бә'зи кәлмәләрин һечаларыны узатмалы олурлар. Әкәр шакирдләрдән бириси «Азәрм одуна јанмадынмы?» мисрасындакы «одуна» сөзүнү «одууна» кими охумурса, онлардан бир чоху әл галдырыб һәмин шакирдин ејни јердә вәзни поздуғуну өзләри сөјләјир вә көстәрирләр.

VII синифдә нөвбәти дәрсләрин бириндә дә М. Ә. Сабирин «Нәдамәт вә шикајәт» ше'ри кечилир. Бу дәрсин тәдрисиндә дә јери кәлдикчә шакирдләрә чатдырырам ки, ше'рин вәзни әрузун рәмәл бәһриндә (фәилатүн) (фәилатүн) (фәилүн) модели илә јазылмышдыр. Шакирдләрә ше'ри:

(Чатлајыр, хан) (бачы, гәмдән) (үрәјим,)
(Гавышыб лап) (ачығымдан) (күрәјим.)

бөлкүләринә ајырмағы тәклиф едир, сонра охумаға башлајырам. Үмумијјәтлә V—VII синифләрдә М. Фүзули, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир вә с. шаирләрдән верилмиш нүмунәләри кечәркән, шакирдләрин дүзкүн вә ифадәли гираәтинә чох чидди јанашырам. Шакирдләрә буну да чатдырырам ки, әруз вәзни инди гисмән өз әһәмијјәтини итирдији үчүн Низами, Хагани вә башга классикләримизин фарс дилиндә јаздыглары әсәрләри азәрбајчанча тәрчүмә едән шаирләримиз, мәһз онлары сизин асан охумағыныз үчүн, өз доғма вәзнимиз олан һеча вәзни илә тәрчүмә етмишләр.

Мән әлавә мәшғәләләрдән дә истифадә едирәм. Әлавә мәшғәләләрдә дә шакирдләрә ше'р вәзнләри, оху гајдалары вә с. изаһ едир, изаһлы суал-чаваблар апармагла, әрузла јазылмыш ше'рләри дүзкүн охумагла шакирдләрә јардым көстәрирәм.

Әлизәбул ӘКБӘРОВ
Нәриманов рајонундакы 48 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

РУС МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН СПЕСИФИК СӘСЛӘРИНИН ӨЈРӘНИЛМӘСИНӘ ДАИР

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин мүһүм саһәләриндән бири дә Азәрбајчан дилиндә олан спесифик сәсләрин өјрәнилмәсидир.

Мә'лум олдуғу үзрә Азәрбајчан дилиндә ә, ө, ү олмагла 3 спесифик саит, ч, к, һ, ғ олмаг үзрә 4 спесифик самит вардыр. Бу сәсләрин өјрәнилмәси, онларын тәләффүзү демәк олар ки, әлифбала галан бүтүн сәсләрин һамысына бәрабәр олан бир ишдир. Азәрбајчан әлифбасы рус графикасы әсасында гурулмушдур. Азәрбајчан дилини III синифдән өјрәнмәјә башлајан шакирдләр, бу һәрфләрин чохуну өз ана дилләриндә кечмиш вә јахшы билирләр. Лакин Азәрбајчан дилинин спесифик һәрфләрини III—V синифдән кечмәјә башлајырлар. Буна көрә дә онлар бир сыра сөзләрин тәләффүзүндә рус әлифбасынын һәрфләрини јазыр вә сәсләрини тәләффүз едирләр. Бундан әлавә Азәрбајчан әлифбасында ики чүр ишләдилән «К» һәрфи дә чәтинлик төрәдир. Азәрбајчан әлифбасында олан дәјишикликләр дә шакирдләрин јазыларында бөјүк сәһвләрә сәбәб олмушдур. Онлар һәлә индијә кими өз јазыларында јо, ју, ј вә е сәсләрини әввәлки гајдада ишләдәрәк јазыларында бөјүк сәһвләрә јол верирләр.

Мүәллим илк дәфә Азәрбајчан әлифбасыны өјрәтмәјә башларкән дилин спесифик сәсләринин үзәриндә чох дајанмалы, тәмринләр апармалы, ајры-ајры сөзләрин бир нечә дәфә тәкрар тәләффүз едилмәси вә дүзкүн јазылмасы јолу илә спесифик һәрфләрин шакирдләр тәрәфиндән дә дүзкүн өјрәнилмәсинә наил олмалыдыр. Азәрбајчан дилиндә олан

спесифик сәсләр V синифдә өјрәнилмәјә башланыр. Лакин ушаглар бу һәрфләри һәлә III синифдән билирләр. Демәли онлар бу һәрфләрин дүзкүн тәләффүз едилмәсини һәлә ашағы синифләрдә икән өјрәнмәлидирләр. III—IV синифләрин китабларында бу һәрфләрин спесифик хүсусијјәтини шакирдләрә танытдырачаг һеч бир материал верилмәмишдир. Бизчә бу һәрфләрин илк дәфә өјрәнилмәси заманында онларын хүсусијјәтләри һаггында шакирдләрә ибтидаи мә'лумат верилмәлидир. Беләә олдугда шакирдләр јухары синифләрдә дә, онлары дүзкүн тәләффүз етмәклә, јериндә јаза биләрләр. Мән дәрс дедијим мәктәбин V—VIII синифләриндә вә рајонун јахшы мәктәбләриндән бири олан 34 нөмрәли мәктәбин IX—X синифләриндә шакирдләрин јазы ишләри илә таныш олмушам. Јазы ишләриндә бурахылан сәһвләрин әксәријјәтини, бир гајда олараг, Азәрбајчан дилинин спесифик сәсләринин дүзкүн ишләдилмәмәси тәшкил едир. Мәсәлән, әкәр бу синифләрдә охујан шакирд јазысында 8 вә јахуд 10 сәһв бурахмышса, бунун да 4—5-и спесифик һәрфләрин дүзкүн ишләдилмәмәсидир. Јә'ни «ғ» әвәзинә «г», «ч» әвәзинә «ч», «к» һәрфи әвәзинә «к» вә ја «г» һәрфи јазылмасыдыр.

V синиф шакирдләриндән С. Н. 58 сөздән ибарәт сәсли имлада 5 сәһв бурахмышдыр. Бунлардан 3-ү спесифик сәсләрин дүзкүн јазылмамасындан ибарәтдир. Онун јазысында «чағырды» сөзүнүн әвәзинә «чыхырды», «гүввәтли» сөзүнүн јеринә «гуввәтли», «јахшылығы» јеринә «јахшылыхы» јазылмышдыр. Шакирдләрдән Н. дә ејни сәһвләри тәкрар етмишдир. VIII синифләрдә бу вәзијјәт даһа ачыначаглы һалдадыр. Ашағы синифләрдә јол верилән сәһвләр бурада бир вәрдиш шәклини алмыш вә мөһкәмләнмишдир. Буна көрә дә VIII синиф шакирдләриндән Л. 60 сөздән ибарәт сәсли имлада 9 сәһв бурахмышдыр. Бу сәһвләрдән 4-ү спесифик сөзләрин дүзкүн јазылмамасыдыр. О, өз јазысында «она горада», «ғалдым», «гордум», «ишләјан» вә с. бу кими сөзләри тәһриф олунмуш шәкилдә јазыр. Бунлар кобуд сәһвләрдир. Галан сәһвләр исә аз әһәмијјәтлидир. Әкәр һәмин шакирд спесифик сәсләри јахшы билсәјди вә онлары дүзкүн ишләтсәјди, онун јазысына ән ашағы гијмәт верилмәзди. Сәчијјәви чәһәтләрдән бири дә будур ки, һәтта рус мәктәбләриндә охујан азәрбајчанлы шакирдләр дә бу һәрфләрин чохуну дүзкүн ишләтмирләр.

Шакирдләрин јазы ишләриндә олан бөјүк нөгсанлардан бири дә «Г» сәсинин, јазыда рус әлифбасынын «К» сәси илә әвәз едилмәсидир. Мәсәлән, онлар бир гајда олараг, сөзләрин сонунда «Г» сәсини рус әлифбасынын «К» сәси илә гарышдыраг беләә јазырлар: «алдык», «тапдык», «сатдык» вә с. Һәм дә чох заман исим вә сифәтләрин сонунда сифәт вә исимләр һалланан заман онларын гәбул етдикләри «Ғ» сәси әвәзинә «Г» јазылыр. Мәсәлән, памбыгы (памбығы), гаралыгы (гаралығы), сарылыгы (сарылығы) вә н. а. Шакирдләр имла заманы тәмизлик, әмәк, ишләмәк сөзләрини билдикләри һалда, бу сөзләрин сонунда «к» сәсинин «ј» сәсинә кечдијини билмирләр.

Она көрә дә онлар «әмәји» сөзүнү «әмәки», «тәмизлији» сөзүнү «тәмизлики», «ишләмәји» сөзүнү «ишләмәки» јазырлар.

Азәрбајчан дилини өјрәнән шакирдләрин јазыларында ән чох тәсадүф едилән сәһвләрдән бири дә «ө» сәсинин «о» илә әвәз едилмәсидир. Шакирдләр бу һәрфләри дүзкүн тәләффүз едә билмирләр. Буна көрә дә «ө» һәрфинин өјрәнилмәсинә башландығы заман шакирдләрин лүғәт еһтијатыны кенишләндирмәк үчүн верилән сөзләрин чохунда бу һәрфин ишләдилмәсинә фикир верилмәлидир. Бизчә «ө» һәрфинин һәлә III синифдә илк дәфә өјрәнилмәсинә башлајан һәр бир шакирд, тәркибиндә «ө» сәси олан 20—30 сөзү јахшы билмәли вә тәләффүз етмәлидир. Һәм дә бу сөзләр мәишәтдә даһа чох ишләдилән, шүар вә плакатларда тез-тез раст кәлдијимиз «өлкә», «өз», «сөз», «чөрәк» вә саир сөзләрдән ибарәт олмалыдыр. Бу һәм дә тәркибиндә «п», «ғ», «г» һәрфләри олан сөзләрә дә аиддир.

Шакирд илк күндән һәрфләри дүзкүн тәләффүз етмәлидир. Бунун чох јахшы нәтичәси олур. Мән дәрс дедијим V вә VIII синифләрин шакирдләринә «к», «ғ», «ө», «ү», «һ», «ч», вә «ә» сәсләринин ишләндији сөзләрдән јүз сөзүн јазылмасыны тапшырдым. Онлар бу сөзләрин чохусунун мә'насыны һәлә инди дә билмирләр. Чүнки онлары китабдан сечиб јазмышдылар. Сонра тәркибиндә спесифик сәсләр олан сөзләрин бир чохуну синифдә јазы тахтасында шакирдләрә јаздырдым. Онларын бә'зиләри бу сөзләрин чохуну әввәлки кими јенә дә сәһв јаздылар. Лакин ики-үч дәрсдә һәр дәфә Азәрбајчан дилинин спесифик сәсләринә һәср едилән јазы тахтасында апарылан он-он беш дәгигәлик ишдән сонра онлар бу сөзләрин чохуну

дүзкүн јазмаға башладылар. Бурада шакирдләрдә олан нәзәри јаддаш буна даһа чох көмәк етди. Икинчи дәфә јазы ишләри апаран заман имла дәрсиндә мән бу сөзләрин бир чохуну имлаја дахил етдим. Јазы ишләрини јохларкән, әввәлләр шакирдләрин мә'насыны билмәдикләри вә дүзкүн јаза билмәдикләри бир чох сөзләр вә һәрфләр инди дүзкүн јазылмышды. Әлбәттә, онлар бу сөзләрин бә'зиләрини инди дә дүзкүн тәләффүз едә билмирләр. Буна бахмајараг ајрыча апардығым иш нәтичәсиндә спесифик сәсләрин өјрәнилмәси әһәмијјәтли дәрәчәдә асанлашмышдыр.

Јазы ишләриндә бурахылан сәһвләрин бир сырасы мүәллимләрин јазы дәрсләриндә тәләффүз етдикләри сөзләрә фикир вермәмәсиндән әмәлә кәлир. Јерли шивәләрдән асылы олараг бә'зи мүәллимләр «шүар» сөзүнү «шуар», «дост» сөзүнү «дос», «чичәк» сөзүнү «чичәј» вә с. шәкилдә тәләффүз едирләр. Бунун нәтичәсиндә дә VIII — X синифләрдә белә «достлар кәлди» чүмләсини шакирдләр «дослар кәлди», «чичәкләр ачмышды» чүмләсини «чичәјләр ачмышды» дејә јазырлар. Белә јазыларда бурахылан сәһвләрин мүгәссири шакирдләр дејилдир. Мүәллим диктә етдији заман «достлар» вә «чичәкләр» сөзүнү ајдын әдәби дилин јазылышы гајдасы үзрә тәләффүз етмәли иди. Бә'зи һалларда да мүәллим јолдашлар «клуб» вә «картон» сөзләрини «глуб вә гардон» дејә ишләдирләр. Бу да јазы ишләриндә сәһвләрә сәбәб олур. Аһәнк ганунуна аз фикир верилдијиндән вә бә'зән тамамилә нәзәрдән гачырылдығындан шакирдләр илләрчә јазмыш олдуглары «машин» сөзүнү «машын» вә с. дејә јаза билмирләр. Она көрә дә спесифик сәсләрин өјрәнилмәсиндә аһәнк ганунунун јахшы мәнимсәнилмәсинә вә бунларын һәр икисинин әлагәдар апарылмасына диггәт верилмәлидир.

Азәрбајчан әлифбасынын спесифик һәрфләрини өјрәтмәк, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисиндә чәтин һиссәләрдән биридир. Бу вахта гәдәр бу ишә бә'зи мәктәбләрдә сојуг јанашылдығындан, дөрд-беш ил Азәрбајчан дили кечмиш шакирдләр инди дә бу һәрфләри дүзкүн тәләффүз етмир вә дүзкүн јаза билмирләр. Бу хүсусда елми-методики мәгаләләрин дәрч едилмәси мүәллимләр үчүн бөјүк көмәк ола биләр. Бизим рајонун мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси, онун методикасынын вәзијјәти илә аз мәшғул олурлар. Мүәллимләримизин фикир вә тәчрүбә мүбадиләси үчүн јығынчаглар чох аз олур. Илдә ики-үч дәфә кечирилән шәһәр метод бирләшмәләриндә дә бу мәсәләләрдән чох аз данышылыр. Кәләчәкдә һәмин ишин низама салынмасы вә бу саһәдә методик ишләри кенишләндирмәк чох хејирли оларды.

Аслан ЕЈВАЗОВ
Азәрбајчан ССР ЕА-нын
Шәргшүнаслыг Институтунун
елми ишчиси.

БИР ДӘРСЛИК ВӘ ОНУН МҮӘЛЛИФИ ҺАГГЫНДА

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан әввәлки дөврләрдә Азәрбајчан дилинә аид ајры-ајры мүәллифләр тәрәфиндән бир сыра дәрсликләр тәртиб едилмишдир.

Вахты илә дилимизин тәдриси тарихиндә фәалијјәт көстәрмиш ајры-ајры мүәллифләрин шәхсијјәтини вә онларын Азәрбајчан дилинә аид тәртиб етдикләри дәрсликләри өјрәнмәјин дилчилик вә педагожи елмимиз үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Профессор А. Абдуллајевин 1958-чи илдә нәшр етдирдији «Азәрбајчан дили тәдрисинин тарихинә даир» адлы мараглы китабынын 48-чи сәһифәсиндә П. И. Р. адлы бир мүәллифин 1856-чы илдә Петербургда чап олунмуш «Татарский букварь» дәрслијинин тәһлили верилмишдир. А. Абдуллајев, өзүнүн е'тираф етдији кими, һәмин әсәрин мүәллифи П. И. Р.-ин шәхсијјәтини, ким олмасыны дәгиг мүәјјән едә билмәмишдир.

Биз, архив материалларына әсасән һәмин дәрслик вә онун мүәллифи П. И. Р. һаггында ашағыдакы мә'луматы топлаја билмишик.

Москванын В. И. Ленин адына Дөвләт китабханасында олан сәнәдләрә көрә «Татарский букварь» дәрслијинин мүәллифи Романов Иоаким Константиновичдир. О, 1815-чи илдә доғулмуш вә 1894-чү илдә вәфат етмишдир. Анчаг Азәрбајчан дилинә аид јазылмыш дәрсликләрин үзәриндә мүәллифин ады әвәзинә «П. И. Р.» һәрфләри јазылмышдыр. Һәмин сәнәдләрдә јазылдығына көрә: П—протоиерей (баш кешиш), И—Иоаким, Р—Романов демәкдир.

Романов Иоаким Константинович Тифлис руһани семинаријасыны битирмиш, Петербург Александровски институтунда христиан дини үзрә шәриәт мүәллими олмушдур. Онун дин вә шәриәтә даир бир сыра әсәрләри чап олунмушдур.

Бунлардан «Поучения законоучителя тифлисской гимназии» (1860), «Избранныя молитвы и краткия понятия о церквы и принадлежностях богослужения» (1859) вә с. әсәрләри көстәрмәк олар.[1]

И. К. Романов Азәрбајчан дилинин тәдриси вә дәрсликләрин тәртиб едилмәсиндә дә фәалијјәт көстәрмишдир. Онун «Татарский букварь» адлы Азәрбајчан дили дәрслији илк дәфә рус дилиндә 1854-чү илдә Петербург академијасы тәрәфиндән нәшр едилмишдир. Романовун «Татарский букварь» дәрслији сонралар јени дүзәлмиш вә әлавәләрлә 1856-чы илдә 2-чи дәфә, 1859-чу илдә үчүнчү дәфә, 1860-чы илдә исә дөрдүнчү дәфә олараг Петербург академијасы тәрәфиндән нәшр олунмушдур. Мүәллиф јалныз китабынын 1860-чы илдә чыхан ахырынчы нәшринин үзәриндә «Романов И.» сөзләрини јазмышдыр.[2] Китабын гијмәти 4 манат 50 гәпикдир. «Татарский букварь» китабынын биринчи нәшри 62, икинчи нәшри 77 сәһифәдән ибарәтдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, үмумијјәтлә Романовун Азәрбајчан дилинә аид јаздығы дәрсликләр өз мәзмуну вә характери е'тибары илә «букварь» сәвијјәсиндән хејли јүксәкдир. О, китабынын бүтүн нәшрләриндә гыса да олса Азәрбајчан дилинин фонетик, морфоложи вә синтактик гајдаларындан бәһс едир.

Романовун «Татарский букварь» дәрслијинин 1856-чы ил нәшринин 1—12-чи параграфлары Азәрбајчан дилинин фонетикасына һәср едилмишдир. Бунун биринчи үч параграфында мүәллиф әрәб һәрфләринин ајрыча јазылыш гајдалары вә онларын јазыда дүшдүјү шәкилләрдән данышыр. 4, 5, 7, 8-чи параграфларда сону саит вә самит сәсләрлә гуртаран һечалара аид мисаллар көстәрилир. Алтынчы параграфда исә шикәстә хәтлә јазы нүмунәләри верилир.

Китабын 9, 10 вә 11-чи параграфларында әрәб дилинин грамматикасына ујғун олараг әсас үч сәсли (اوی) вә

[1] Бах; Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефронт, Энциклопедический словарь, СПб, 1899 г., чилд XXVII, Розавень-Рена.

[2] Һәмин дәрсликләр Москванын В. И. Ленин адына Дөвләт китабханасында и $\frac{116}{164}$ шифри илә сахланылыр.

сөзләрин дүзкүн ифадә олунмасы үчүн көмәкчи васитәләр (ишарәләр) олан һәрәкәләр, тәнвинләр, сукун, тәшдид, һәмзә, мәддәдән данышмагла, сәсләрин тәләффүзү мәсәләси дә шәрһ едилир.

Дәрслијин 12-чи параграфы сајлара һәср едилмишдир. Бурада 1—3.000 гәдәр сај рәгәмләринин јазылыш гајдасы верилмишдир.

Бу кими грамматик изаһатдан сонра, мүәллиф шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк вә онларын сөз еһтијатыны артырмаг мәгсәди илә Азәрбајчан дилиндә мүхтәлиф мөвзуларда чохлу парчалар верир. Азәрбајчан дилиндә нитг һиссәләрини өјрәтмәк ишини асанлашдырмаг үчүн һәмин парчалардан әлавә нитг һиссәләри илә ишләдилән нүмунәләр дә верилир.

Үмумијјәтлә, мүәллиф дәрсликдә Азәрбајчан дили үзәриндә чалышмалара кениш јер вермишдир.

Дәрслијин икинчи һиссәсини «Оху үчүн» верилмиш материаллар тәшкил едир. Бундан башга, суал вә чавабларла ики «данышыг» дәрси, сонра исә, Азәрбајчан дилиндә ше'рләр верилмишдир. Бунун ардынча дәрсликдә Азәрбајчан дилиндә олан бүтүн мәтнләрин русча тәрчүмәси, сонра да бир чох сөзүн (азәрбајчанча-русча) лүғәти, нәтичәдә исә, ики «данышыг» дәрсинин рус дилиндә тәрчүмәси верилмишдир.

Дәрслијин сонунчу «Об изменениях частей речи с некоторыми грамматическими правилами» адланыр. Китабын 12 сәһифәси бу мөвзуја һәср едилмишдир.

Бурада мүәллиф Азәрбајчан дилинин бә'зи спесифик хүсусијјәтләриндән бәһс едир. Мүәллиф Азәрбајчан дилиндә гадын вә киши чинсләри арасында грамматик фәргин олмадығыны гејд едир. Сонра Азәрбајчан дилиндә һалланмадан данышаркән изаһ едир ки, сифәтләр јалныз ајрылыгда ишләдиләркән исимләр кими һаллана биләрләр, исимләрлә бирликдә ишләндикдә исә, дәјишилмәз олурлар.

Китабда сифәт дәрәчәләриндән дә бәһс олунур. Азәрбајчан дилиндә сифәтин ики дәрәчәси—мүгајисә вә үстүнлүк дәрәчәләри һаггында изаһат верилир.

Мүәллиф сифәтин мүгајисә дәрәчәсинин исмин чыхышлыг һал формасы (гардан аг) илә, үстүнлүк дәрәчәсинин исә «ән» әдаты васитәсилә (ән јүксәк) дүзәлдијини көстәрир.

Бундан башга, дәрсликдә адларын дүзәлмәси, әсас вә көмәкчи фе'лләрин тәсрифи гајдалары, фе'лләрин нөвләри вә формалары, заманларын әмәлә кәлмәси вә с. һаггында да мә'лумат верилир.

МҮНДӘРӘЧАТ

Р. Һүсејнов — V—VII синифләрдә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси һаггында 3

А. Абдуллајев — Шакирдләрдә инша јазмаг бачарығынын инкишаф етдирилмәси јоллары 13

Ә. Әфәндизадә — V—VI синифләрдә Азәрбајчан дилиндән јени програмын тәтбиги вә тәдрис материалларынын планлашдырылмасы һаггында 32

Ч. Әһмәдов — VII синифдә «Севил» пјесинин тәдриси һаггында 48

К. Әмирасланов — Ибтидаи мәктәбдә орфографик сәһвләрин гаршысыны алан тәдбирләр 60

Ф. Хәлилова — Мир Чәлалын бәдии әсәрләриндә тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләринин үслуби әһәмијјәти . . . 73

Һ. Балыјев — Будаг чүмләләрин тәдрисиндә мүгајисәдән нечә истифадә едирәм 83

З. Искәндәров — Фонетика бәһсинин тәкрарына даир . . 88

М. Талышлы — V—VII синифләрдә шакирдләрә әруз вәзни һаггында анлајыш вермәк тәчрүбәсиндән 94

Ә. Әкбәров — Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин спесифик сәсләринин өјрәнилмәсинә даир 101

А. Ејвазов — Бир дәрслик вә онун мүәллифи һаггында . . 105

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев, Ә. Рәчәбов** (редактор), **М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә, Һ. Һәсәнов** вә **А. Ахундов.**

Чапа имзаланмыш 13/IX-1960-чы ил. Кағыз форматы $60\times84^1/_{16}$=3,38, чап вәрәги 6,14.

ФГ 19404 Сифариш № 3291 Тираж 5.150

Редаксијанын үнваны: Бакы, Сталин проспекти. Һөкумәт еви, 5-чи мәртәбә, телефон № 3-13-35.

Бирләшмиш нәшријјат мәтбәәси, Бакы Сталин проспекти, 137.

БҮТҮН МҮӘЛЛИМЛӘРИН ВӘ МААРИФ ИШЧИЛӘРИНИН НӘЗӘРИНӘ!

«Азәрбајчан мәктәби» журналына вә журнала әлавә нәшр едилән методик мәгаләләр мәчмуәләринә, о чүмләдән **«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси»** мәчмуәсинә

1961-чи ил үчүн АБУНӘ ЈАЗЫЛЫШЫ БАШЛАНМЫШДЫР

Мүәллимләр, мәктәбләр, мәктәбдәнкәнар ушаг мүәссисәләри вә бүтүн маариф ишчиләри өз педагожи мәтбуатына вахтында абунә јазылмаға тәләсмәлидирләр.

АБУНӘ ГИЈМӘТЛӘРИ:

«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ» журналы (илдә 12 дәфә чыхыр) — Иллији 36 манат. 6 ајлығы 18 манат.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» (илдә 4 дәфә чыхыр) — Иллији 10 манат.

Абунә јазылышы «Сојузпечат»ын бүтүн почта шө'бәләриндә, һәмчинин онун мүвәккилләри тәрәфиндән институтларда, РХМШ-ларда вә мәктәбләрдә апарылыр.